

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU VE YEREL YÖNETİM VE GİRİŞİMCİLİK ANABİLİMDALI

MODERNLEŞMENİN ÖNEMİ VE GELİŞMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Nurullah BÜLBÜL
3708

Danışman
Doç. Dr. Süleyman KARATAŞ

İSTANBUL - 1996 T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

MODERNLEŞME OLGUSUNUN OLUŞMASI

A. Kavramsal Temel.....	6
B. Modernleşme Olgusuna Bakış.....	13
C. Klasik Modernleşme Düşüncesine Yöneltilen Eleştiri Noktaları	16
a. Evrimcilik.....	16
b. Temel Bir Gelişme Olarak Modernleşme.....	17
c. Denge Sorunu	18
d. İkilemler Açısından.....	18
e. Tek Nedenli Açıklamalar	19
f. Yapı ve Faktör	20

II. BÖLÜM

MODERNLEŞMENİN GELİŞMESİ

A. Modernleşmenin Tarihçesi.....	21
B. Rönesans ve Aydınlanma İle Gelen Toplumsal Dönüşüm	41
C. Sanayi Kapitalizminin Gelişimi.....	49

III. BÖLÜM

MODERNLEŞME KURAMI

A. Modernleşme Kuramları.....	59
B. Modernleşme Kuramını İnceleyen Düşünceler.....	65
C. Modernleşme Kuramının Dayandığı Bazı Unsurlar....	86
D. Modernleşme Kuramının Eleştirisi	90
E. Türkiye'de Modernleşme	98

SONUÇ.....	105
------------	-----

BİBLİYOGRAFYA.....	109
--------------------	-----

ÖNSÖZ

Modernleşme, hem değişmeyi hızlı bir şekilde yaşayan günümüz toplumları açısından hem de araştırmalarının büyük bir kısmını bu değişmelerin oluşturduğu sosyoloji açısından sürekli gündemde yerini koruyan bir alandır.

Global olarak düşünüldüğünde modernleşme, batılı ve batı-dışı şeklindeki ikili ayrımında her ikisi için de; sosyal değişimin önemli ve özel bir yönüne işaret etmektedir. Bugün dünya üzerindeki ülkelerin sosyal değişmelerini anlamaya ve açıklamaya yönelik çalışmalara baktığımızda; modernleşme sürecinin ne denli sık ve önemle üzerinde durulan bir şekilde ele alındığını görmekteyiz.

Kavramın dünya ölçeğindeki bu yaygın kullanımı, araştırma konusu olarak bu alana yönelmeyi cazip hale getirmektedir. I. Bölüm'de konu, amaç, sınırlılık ve metodoloji üzerinde durularak araştırmanın ne, niçin ve nasıl'ı ile ilgili açıklamalar yapılacaktır. Ayrıca konu bütünüyle kavramsal temel yönünden de geniş bir şekilde ele alınacaktır. Bunun yanında modernleşme kuramlarının genel hatlarını açıklamaya çalışacağız. Yine bunun yanında klasik modernleşme düşüncesine yöneltilen eleştirileri ile

modernleşme kuramları ve modernleşme kuramının dayandığı bir kısım unsurlar da bu bölümde ele alınacaktır.

Modern toplumun nüvesini oluşturan bir toplum tipinin tarih sahnesinde ortaya çıkışı kesin olarak tarihlendirilmemekle birlikte, bu husustaki açıklamalarda gözlenen genel eğilim, ortaçağın kapanıp yeniçağın açılmasına sebep olan Rönesans ve Reform hareketlerinin yolaştığı değişme üzerinde yoğunlaşmaktadır. Modernleşmenin tarihçesinin ele alındığı II. Bölüm'de bu hareketlerin ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal yapılarda meydana getirdiği değişiklikler, bu değişikliklerin ortaya çıkardıkları toplumlar ile modernleşmenin etkilediği diğer toplumlar açısından ele alınacaktır. Başlangıç olarak Rönesans ve Reform hareketlerine dayandırılan modern toplum, bu temellerin oluşmasının hemen ertesinde oraya çıkmış bir toplum tipi değildir. Burda rönesansa verilen önem, modern toplum tipine gelinceye kadar ki değişmeler zincirinde başlatıcı bir rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Bu başlatıcı faktörlerden sonraki gelişmeler ve toplumsal dönüşümler, yine bu bölümde incelenecektir.

Modern toplumlar diye adlandırılan günümüz gelişmiş batı toplumlarının bulundukları seviyeye nasıl eriştikleri sorunu, bir çok düşünür tarafından inceleme konusu yapılmıştır. Bu incelemeler sonucu ortaya çıkarılan değişme aşamaları, bu gelişmiş toplumların seviyesine çıkmak isteyen batı dışı toplumlar için birer model niteliğinden hareketle, ortaya çıkarılan değişme aşamaları,

bu gelişmiş toplumların seviyesine çıkmak isteyen batı dışı toplumlar için birer model niteliğinden hareketle ortaya atılan görüşler, "modernleşme kuramları" olarak adlandırılmaktadır. III. Bölüm'de modernleşme kuramlarının bazı düşünsel temellerini hazırlayan düşünceler; belli başlı modernleşme kuramları ve bunların eleştirisi üzerinde durulacaktır.

Bütün bu araştırmalarım esnasında, başından sonuna kadar hiç bir yardımını esirgemeyen, beni sürekli en iyiye yönelten danışmanım Sayın Doç. Dr. Süleyman Karataş'a ve çalışmalarımda bana destek olan hocam Sayın Prof. Dr. Ülkü Azrak'a ve Prof. Dr. Enis Öksüz'e, ayrıca bu çalışmamda değerli zamanlarını ayıran sevgili arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Nurullah Bülbül
İstanbul, 1996

GİRİŞ

Toplumların sosyal yapılarını anlamaya yönelik araştırmalara baktığımızda, sahip olunan özelliklerden dolayı, farklı adlarla anılarak sınıflamalara tabi tutulduklarını görmekteyiz. Her ne kadar farklı kavramlarla adlandırılırsalar bile; (birinci-ikinci-üçüncü dünya, sanayi öncesi-sanayi sonrası, kuzey-güney, merkez-çevre vb.) belirlenen kriterlerde benzerlikler, paralellik arzeden açıklamalar söz konusudur. Toplamları sınıflandırmada, değişimin yönünü açıklamada modernlik, kullanılar kriterlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla toplumu ve değişim sürecini açıklamada modernleşme kavramının dünya ölçeğinde yaygın bir kullanımı vardır.

Modernleşme kavramının toplumları açıklamadaki yaygın kullanımını, bu alana yönelik sosyolojik araştırmaların gözlenmesi mümkündür. Ancak yapılan araştırmalarda modernleşme süreci değişik açılardan ele alınarak incelenmiştir. Gerek toplumlar açısından, gerekse sosyoloji açısından modernleşme sürecinin sahip olduğu bu önemden dolayı araştırma konusu yapılarak modernleşme seçilmiştir.

Araştırma konusu olarak ele alınan modernleşme kavramıyla değişmeyi açıklamaya yönelik diğer kavramlarla ilişkileri bakımından incelenmektedir. Burada ele alınan modernleşme daha çok süreci ifade etmesinden dolayı, tarihi gelişimi bakımından da ele alınmaktadır. Ayrıca modernleşmenin batılı ve batı-dışı toplumlar açısından ne şekilde yorumlandığı ve bu çerçevede oluşan düşünce sistemlerinin bir analizi yapılmaya çalışılacak; özel olarak da Türkiye'nin modernleşmesi konu edilecektir.

Modernleşme günümüz toplumları için sosyal değişimin özel bir şekli olarak görülmektedir. Bu değişim modeli toplumları açıklamada, yorumlamada önemli bir kriter olarak kullanılmaktadır. Sosyal değişmeyi veya değişimin özel şekillerini konu alan sosyolojik araştırmalarda modernleşme kavramına verilen bu önem açıkça görülmektedir.

İnsanlık tarihinde, üretimde, insan, hayvan ve diğer doğal güçlerin (rüzgâr, suyun hareketleri vb.) kullanımının yanısıra gelişen teknolojiyle birlikte diğer enerji türlerinin (buhar, elektrik, nükleer vb.) kullanılmaya başlamasıyla birlikte büyük çaplı ve hızlı bir değişim başladı. Bu değişim, sosyal yapının belli alanıyla sınırlı kalmayıp sistemin bütün unsurlarını değiştiren bir etki yaptı. Ekonomik alanda başlayan bu değişiklikler, giderek askerî, siyâsî, sosyal ve kültürel yapıları da değiştirdi. kısaca özetlediğimizde bu değişim süreci genel modernleşme diye anılır.

Araştırmanın amacı en genel anlamıyla modernleşme sürecinin başlamasını sağlayan faktörleri tespit etmek, modernleşmeyle birlikte toplumların sosyal yapılarında nasıl ve hangi yönde bir değişiklik olduğunu toplumsal kavram ve kuramlardan faydalanarak ortaya koymak, toplumsal yapı farklılıklarının modernleşme açısından nasıl bir role sahip olduğunu tespit etmek, Türk toplumun bu süreç içerisine girişini ve nasıl bir seyir izlediğini ortaya koymak, bu konudaki düşüncelerin bir sentezini ve kavramın sosyolojik bir yorumunu yapmaktır.

Araştırmada gözönünde bulundurulan bu genel amacın yanısıra, ileride yapılması düşünülen, modernleşmenin özel bir anlamını konu alan herhangi bir saha araştırmasının teorik temelini oluşturma gibi özel bir amacı da vardır. Dolayısıyla burada araştırmanın sağlaması düşünülen genel ve özel yarardan dolayı "utilitarist" bir amaç güdüldüğü söylenebilir.

Modernleşme kavramı sosyal bilimlerde çok geniş bir kullanım alanını sahiptir. Modernleşmeyi konu alan çalışmalar, gerek kapsam açısından gerekse konu itibariyle birbirlerinden bazı farklılıklar içermektedir. Dolayısıyla sınırlılıkları da birbirinden farklıdır. Bu araştırmada 1. Modernleşme, 2. Süreci başlatan faktörler, 3. Süreçle birlikte ortaya çıkan değişiklikler, 4. Toplumdan topluma gösterdiği farklılıklar ve 5. Sürecin gelecekteki durumu açısından ele alınmaktadır. Modernleşmeye bu şekilde bir yaklaşım konuyu oldukça geniş bir perspektiften bakmayı gerektirmektedir. Ancak konuyu böyle geniş bir çerçeveye oturtmak araştırmanın sınırsızlığı anlamına gelmez. Araştırmanın sınırlarını şu şekilde ifade edebiliriz:

Araştırmanın birinci sınırı kavramsal bir sınırlılıktır. Modernleşme sosyal değişimin özel bir halidir. Değişmeyi açıklayan diğer kavramlar da vardır. Gelişme, kalkınma, büyüme, ilerleme, evrim gibi kavramlar bunların bazılarıdır. Modernleşme kavramlarını bu kavramlardan soyutlamak mümkün değildir. Ancak araştırmada bu kavramlar ele alınırken, kavramlardan herhangi birisi üzerinde derinlemesine bir inceleme yapılmamıştır. Bu kavramlar, daha çok modernleşme kavramlarıyla olan ilişkileri ve farklılıkları açısından ele alınmıştır.

Araştırmanın ikinci sınırı tarihsel bir sınırlılıktır. Burada modernleşme bir süreç olarak ele alınmakta ve başlangıçtan günümüze incelenmektedir. Müstakil bir araştırmaya konu olabilecek bu yaklaşım da bir sınırlılığa sahiptir. Modernleşmenin gerek sosyal gerekse düşünsel kökenleri incelenirken önemli görülen kilometre taşları üzerinde durulmakta, sürecin herhangi bir aşamasındaki olay veya olgu (örneğin, endüstri devrimi ve sonuçları) üzerinde derinlemesine bir inceleme yapılmamaktadır. Dolayısıyla modernleşme sürecini etkileyen tarihsel nitelikteki olay ve olgular süreci etkiledikleri ölçüde ele alınmaktadır.

Araştırmanın üçüncü sınırı kuramsal bir sınırlılıktır. Sosyal değişimi ve modernleşmeyi açıklamaya yönelik modernleşme kuramları, sosyolojide geniş bir yere sahiptir. Ancak bu araştırma açısından modernleşme kuramları ele alınırken, bütün yönleriyle incelemeleri araştırmanın sınırları dışında kalmaktadır. Bunun yanı sıra

herhangi bir düşünür veya kuram üzerinde derinlemesine bir inceleme yapmak da araştırmamanın sınırlarını aşmaktır. Dolayısıyla burada modernleşme kuramlarından, araştırma açısından önemli görülenler üzerinde durulacaktır.

Araştırmada dördüncü sınırlılık, toplumların modernleşmesi ele alınırken sözkonusudur. Gerek batılı toplumlar ve gerekse batı dışı toplumların modernleşmeleri incelenirken bu toplumların herhangi birisinin modernleşmesi, derinlemesine ele alınmayıp gösterdikleri genel ve ortak özellikleri üzerinde durulmaktadır. Yine Türk toplumunun modernleşmesi ele alınırken ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde incelenmemekte, genel özellikleri üzerinde durulmaktadır.

Modernleşme bu araştırmada ele alınırken, teorik bir yaklaşım sözkonusudur. Araştırma için oluşturulan plan çerçevesinde yapılan kaynak taraması araştırmanın birinci aşamasını meydana getirmektedir. Kaynak taramasından elde edilen veriler, konular itibariyle sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma, herhangi bir düşünce sisteminin veya düşünürün belli bir konuda ortaya atmış olduğu fikri bir başkasıyla karşılaştırmayı olanaklı kılmaktadır. Dolayısıyla karşılaştırmaya dayanan açıklamalar bu araştırmada sıkça başvurulan bir yöntem durumundadır. Araştırma sonucunda varılan sonuçlar bu karşılaştırmalı yöntemin sosyolojik yorumlarına dayanmaktadır.

Araştırmada ayrıca tekil nitelikteki olay ve olgulardan genel olay ve olguları açıklama, genel nitelikteki olay ve olgulardan faydalanılarak açıklamaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

MODERNLEŞME OLGUSUNUN OLUŞMASI

A. KAVRAMSAL TEMEL

Modern kelimesi "Latince "modernus" kelimesinden türetilmiştir. "Modernus" ise yine "Latince" olan "modo"dan türetilmiş bir kelimedir. "Modo" eski Latince'de "hemen şimdi" anlamına gelmektedir.¹

Genellikle "modern" kavramı eskiden yeniye geçişi belirtmek için kullanılmaktadır. Öyleyse "modern" bugüne ait olan şeydir. Aynı şey yarın daha başka yani daha modern olacaktır.

Habermas Weber'e göre modern, "Avrupalı olmak"tır. Modernliğin diğer bir belirlenimi olarak "ussalık" kullanılmaktadır. Buradaki ussalık dünyanın büyüden ve dinin kutsallığından arınması anlamındadır.

¹ KIZILÇELİK, Sezgin ve Yaşar Erjem, **Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Emre Yay., Konya, 1992, s. 299.

Batılı sosyal bilimcilerin batılı olmayan toplumların değişme ve gelişme durumlarını belirtmek için bazı "gelişme" ve bazen de "modernleşme" kavramları kullanılmaktadır. Batı toplumlarının dışındaki toplumlara daha önceden geri kalmış ülkeler deyimi yakıştırılmaktaydı. 1940'lı yılların ortalarından itibaren bu deyimın yerine az gelişmiş ülkeler deyimi kullanıldı. Fakat bu iki kullanım biçimi de batılı olmayan ülkeleri ve onların kültürlerini aşağılayıcı bir çağrışıma yolaçtığı gerekçesiyle 1950'li yıllarda bu batılı olmayan ülkelerin, liderlerin ve aydınların etkisiyle Birleşmiş Milletler çerçevesinde gelişmekte olan ülkeler deyimının daha uygun bulunmasıyla bu deyimın kullanılması böylelikle sağlanmış oldu.

Sosyologlar arasında modernleşme olgusuyla ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Bazılarına göre modernleşme, geçmişteki veya eski zamandaki toplum tipinden günümüzdeki toplum tipine doğru bir değişme süreci olarak tanımlanırken, bazı sosyal bilimcilerde modernleşmeyi geri kalmış ülkelerin gelişmiş olan batı toplumlarının yani Avrupa, Kanada ve Amerika'nın bulunduğu toplum seviyesine doğru bir ulaşma gayreti olarak ifade edilmektedir.²

Yapılan bu tanım geri kalmış ülkelerin gelişmenin son noktasına ulaşmış olan ülkelerin seviyelerine yetişmesi anlamınadır.

² ATAY, Mahmut, **Değişim Sosyolojisi Ders Notları**, 1993.

Modernleşme teorisyeni Daniel Lerner, modernleşmeyi batılılaşma olarak açıklamaktadır.³ Batılılaşmayı aynı zamanda modernleme olarak gören Ziya Gökalp'ın bu yaklaşımı Lerner'in görüşü ile benzerlik göstermektedir.⁴ Bir başka modernleşme kuramcısı Eisenstadt, modernleşmeyi, "tarihî olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan sosyal, iktisadî ve siyasî sistemlere yönelik bir değişme süreci" olarak tarif etmektedir.⁵

Yakın Ertürk tarafından yapılan bir başka modernleşme tanımı şöyledir: "Modernleşme, en genel anlamıyla rasyonel olan evrensel değerlerin bilim ve teknolojinin tek doğrusal bir gelişme süreci içinde yayılmasıdır."⁶

Modernleşmenin genel kabul görececek tanımlamasının biri şudur: "Modernleşme, içinde bulunduğumuz zamanda bilim, teknoloji, ekonomi, endüstri, politik sistem gibi çeşitli alanlarda en yüksek gelişme düzeyine ulaşmış, istikrarlı toplum seviyesine ulaşma yönünden yapılan her türlü ekonomik, politik, sosyal, kültürel, ekolojik ve teknoloji gibi değişmelerin bütününe verilen bir isimdir."⁷ Bu tanımdan da açıkça görüldüğü gibi modernleşme, özgül

³ CANATAN, Kadir, **Modernleşme Politikaları ve İlerlemecilik**, Bilgi ve Hikmet Der., s. 7, 1994, s. 17.

⁴ TÜRKDOĞAN, Orhan, **Değişme-Kültür ve Sosyal Çözeltme**, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., İstanbul, 1988, s. 75.

⁵ TÜRKDOĞAN, Orhan, **a.g.e.**, s. 75.

⁶ ERTÜRK, Yakın, **Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirisi**, İstanbul, 1995, s. 449.

⁷ NARMAN, Halil, **Endüstri Sosyolojisi Ders Notları**, 1993.

bir değişmeyi değil, birbirleriyle iç içe geğmiş insana ait tüm alanlardaki dönüşüm ve değişim süreçlerini dile getirmektedir. Böylelikle modernleşme geniş kapsamlı toplumsal değişmeyi ifade eder. Bu tanımla modernleşme olgusu, teknolojik ve endüstriyel yönden gelişmenin dışına çıkarılmış olmaktadır.

Modernleşme, endüstriyel boyutundan başka şu değişim süreçlerini de kapsamaktadır.

- 1- Gittikçe artan bir kentleşme
- 2- Büyü ve dinin üzerindeki hurafelerin gerilemesi
- 3- Rasyonalitenin egemen değer olması
- 4- Gittikçe ilerleyen bir demokratikleşme ve azalan toplumsal farklılıklar
- 5- Aşırı bireycilik.⁸

Genellikle modernleşmiş bir toplumun özelliklerinden sözederken şu hususların altı çizilmelidir.

- a. Bürokrasiye ve demokrasiye bir geçişin varlığı
- b. Okuma yazma bilmeyenlerin sayısında bir düşüş geręekleřtirilerek eğitim alanında bir başarının geręekleřtirilmesi
- c. Din alanında laikleşme
- d. Ekonomik alanda makinanın ve teknolojinin vardığı ileri düzey
- e. Bilimsel yaklaşımın öncülüğü.

⁸ CANATAN, Kadir, **Modernizmin Paradoksları**, İz Yayınları, İstanbul 1994, s. 115.

Bazı düşünürler gelişme ile modernleşme kavramları arasında bir ayırım yapmaktadır. Gelişme kavramı daha çok sürekli büyümeyi olanaklı kılan toplumun ekonomik yapısındaki değişimleri belirtmek için kullanılmaktadır. Modernleşme ile de; ekonomik değişimle birlikte sosyal, kültürel, politik ve psikolojik değişim süreçlerini ifade etmektedir. Marksist literatür ile belirtecek olursak, gelişme alt yapıya tekabül ederken, modernleşme ise üst yapısal bir değişimi dile getirmektedir.⁹

Modernleşme ve gelişme kavramının alt yapı ve üst yapı bazında ele alınmasının dışında aradaki farkı başka şekilde açıklayanlar da vardır. Antropolog H. Brookfield bu konuda ilginç bir yaklaşım sergilemektedir. Ona göre gelişme kavramı değişim sürecinin pozitif sonuçlarını yani halkın yaşam koşullarını olumlu yönde geliştiren ve iyileştiren durumu ifade etmek için kullanılırken, bu değişim sürecinde; oluşan negatif değişimlerde modernleşme kavramıyla belirtmektedir. Örneğin, gecekondulaşma ve hormonal kentleşme gibi durumlar modernleşme olarak ifade edilmektedir.¹⁰

Özellikle burada önemli olan şey değişim süreçlerinin istenmedik olumsuz bazı gelişmeler göstermesi, batılı olmayan toplumlar için geçerli kılma hususudur. Yani, modernleşme kavramı, batılı olmayan az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için kullanılmaktadır.

⁹ CANATAN, Kadir, s. 18.

¹⁰ CANATAN, Kadir, s. 18.

Özellikle modernleşme kuramlarının ortaya çıkış zamanı dikkat çekicidir. Modernleşme kuramının hakim paradigma konumuna yükselmeleri eski sömürgelerin bağımsızlıklarını kazandığı zaman dilimine tekabül eder. Daha önce sömürge durumunda olan ülkeler emperyalist ülkelere karşı bağımsızlıklarını kazanmaya çalışırken, öte yandan kendi ilerlemelerini batılı toplumları örnek alarak gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Bu nedenle batılı toplumlar, ulaşılması bir model olarak tercih ediliyordu. Görüldüğü üzere modernleşme kuramlarına, bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerin kalkınma ve gelişme projesi olarak bakılıyordu. Böylelikle modernleşme teorileri batılı olmayan ülkelerin nasıl modernleşeceği yolundaki sorulara bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. O zamanki iyimser görüşe göre batının gelişim modeli örnek alınırse tıpkı onlar gibi kısa bir süre içinde uygar ve gelişmiş bir toplum düzeyine varacaklardı.

Modernleşme teorilerinin kalkış noktasını, batının pozitivist ve rasyonalist yönde aldığı mesafe anlayışı oluşturur. Bu nedenle modernleşme kuralları toplumsal değişme ve gelişmenin ileriye dönük bir yönde akması tamamen batıya özgüdür. Bunun için geri kalmış ülkelerin gelişebilmeleri ve modernleşmeleri için batının geçtiği aşamalardan geçerek bu süreci izleme gerektiği koşulu ileri sürülmektedir.

Modernleşme batı dünyasının rönesans ve reform hareketi ile meydana gelen ileri düzeydeki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal değişimleri değil, özellikle batılı olmayan toplumların batıyı taklit ederek bir gelişme

modelini izlemelerini gerektiren ve bu yönde toplumsal değişmeyi açıklayan bir kavram olarak kullanılmaktadır.¹¹

Biz burada modernleşmenin dayandığı bazı özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Geleneksel toplumdan modern topluma doğru evrilmek aşamalı bir süreçtir. Bütün toplumlar eninde sonunda aynı aşamalardan geçeceklerdir.

2- Modernleşme süreci farklı toplumların aynı aşamalardan yol aldıkça birbirleri ile benzeşeceklerdir.

3- Modernleşme geri çevirilemeyen bir süreçtir.

4- Modernleşme ilerlemeci bir süreçtir.¹²

Modernleşmenin bu şekildeki izahının determinist bir yaklaşım olduğu apaçıktır. Çünkü insan faktörünün bu olaya aktif müdahalesi ile modernleşmenin kaçınılmaz denilen akışının yönü değiştirilebilir. Çünkü insan faktörü bu süreçte hızlandırıcı veya aksi yönde de etki edebilir.

Modernleşme teorisi ile ilgili çarpıcı açıklamalardan biri A. Giddens tarafından dile getirilendir. Ona göre modernleşme teorisi, bir dereceye kadar batı kapitalizminin dünya üzerindeki egemenliğini ideolojik yönden savunmasını sağlamıştır.¹³

¹¹ KARATEPE, Şükrü, *Darbeler, Anayasa ve Modernleşme*, iz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 13.

¹² KÖKER, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul, 1990, s. 27.

¹³ GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, İhtar Yayınları, İstanbul 1993, s. 138.

Gerçi modernleşme kuramlarının II. Dünya Savaşının akabinde gündemleşmelerine karşın, bu modernleşme düşüncesinin yapı taşları çok öncelere dayanmaktadır. Sosyal bilimsel modernleşme düşüncesinin kökeni 19. yüzyılın büyük entellektüellerinin çalışmalarında bulmak mümkündür.

Modernleşme kuramlarının genel hatlarını açıklamaya girişmeden önce modernleşme düşüncesinin serpilip geliştiği dönemdeki düşünürlerin açıklamalarına bir göz atmak daha yararlı olacaktır.

B. MODERNLEŞME OLGUSUNA BAKIŞ

Endüstriyel devrim ile birlikte meydana gelen değişmelerin, olup bitenleri anlamak o zamanın entellektüel çevrelerinin çalışma alanının konusunu teşkil ediyordu.

Modernleşme teorilerinin ilk dönemlerinde özellikle 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında toplumsal değişmelerin yönü hususunda ilerlemeci bir bakış açısı egemendir. Bu ilerleme anlayışı tek yönlü, doğrusal evrimi öngören klasik evrimcilikti.

Torgut, De Condorcet, Comte ve Saint Simon gibi düşünürler insanlığın evriminin zorunlu olarak ilerlemeye yol açtığı görüşünü savunuyorlardı. Toplumsal gerçekliği

açıklama da daha çok yeni olan ile eski olan karşı karşıya getirilerek bir analiz yapılmaya çalışılıyordu. Bu yaklaşımın en tanınmış ve ilk örneğini temsil eden Tonnies modernleşmeyi, cemaatten cemiyete bir geçiş süreci olarak tanımlamıştır. Kendiliğinden meydana gelen ve duygusal bir temele dayanan ilişki tipi veya toplum tipi olarak belirtilen cemaat toplum tipinden ilişkilerin akılcı yapıya büründüğü ve yapay olarak toplum tipi olarak ifade edilen cemiyet toplumuna doğru olan gelişme Tonnies'te bir modernleşme durumu olarak belirtilebilir.

Buna benzer diğer bir ayrım Durkheim'e aittir. O, toplumu mekanik-organik dayanışma şeklinde belirtmiştir. Durkheim'de değişim süreci davranışların ortak, benzerlik yapısının kırıldığı ve bireyciliğin bunun yerini aldığı yönde gelişmektedir. Bununla beraber cezaya dayanan, yasakçı bir hukuk sisteminden kanunların ve hukukun üstünlüğüne dayanan bir toplum tipine; basit bir işbölümünden karmaşık bir işbölümüne, uzmanlaşmanın veya farklılaşmanın çok az olduğu bir toplumdan uzmanlaşma ve farklılaşma düzeyinin arttığı toplum tipi olarak belirtilen organik toplum modernleşme düzeyine tekabül eden toplum tipidir. Fakat. Durkheim burada modernleşme ve endüstrileşme sürecinin sosyal bütünleşmeyi azaltıcı yönde eğilim göstereceği şeklindeki tedirginliğini dile getiriyordu. Aynı şekilde Durkheim ileri düzeyde bir işbölümünün sonuçları noktasında pek iyimser düşünmemektedir. Geneksel yapının kırılmasıyla bireyin mecrasından çıkacağı, kendisini frenleyemeyeceği ve

bireyin bir yalnızlaşma tehlikesi ile karşı karşıya geleceğini düşünüyordu.¹⁴

G. Simmel de dikkatleri gittikçe artan bireyselleşme noktasına çekmek istemektedir. Bireyin eski yapısının dağılmasıyla veya zayıflamasıyla gittikçe özerk bir bireyin oluşacağını ifade ediyordu. Bu özerk birey yeni toplumsal bağlarla hakiki bağlar kuramamaktadır. birey üzerinde ağır bir şekilde varlığını hissettirecek olan bürokratik örgütler, bireyleri zorla birbirleri ile ilişki kurmaya yöneltse bile bu ilişkiler salt araçsal ve biçimseldir.

Max Weber sayesinde ise modernleşmenin sosyal bilimsel kavranışı yeni bir boyut kazanmıştır. Weber'de temel odak nokta rasyonelleşmedir. Weber, Durheim'den farklı olarak bireyin toplum mecrasından kopacağı konusunda pek fazla kaygılı değildir. Fakat o, bireyin bürokratik oluşumlar içinde gittikçe artan saf akılcılaşma sayesinde, rasyonalliklerin insanlarına mahkum olacağından korkuyordu. Görüldüğü gibi modern toplumun ayırt edici belirgin özelliği neler olduğu hususunda birbirinden farklı noktalar çıkış noktası olarak ele alınmıştır. Durkheim, gittikçe artan iş bölümünü vurgularken Simmel, özellikle bireyleşme, Weber akılcılaşma eğilimlerini öne çıkarıyordu. Bu üç düşünce tarzına da Tonnis'in cemaat-cemiyet tipolojisinde bulabiliriz.

¹⁴ CANATAN, Kadir, a.g.e., s. 115.

Bu yaklaşımlarda göze çarpan en belirgin özellik modernleşmenin tek yönlü bir evrim perspektifinden kalkışla açıklanmaya çalışılmış olmasıdır.

C. KLASİK MODERNLEŞME DÜŞÜNÇESİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİ NOKTALARI

a. Evrimcilik:

Daha önceden de vurgulandığı gibi klasik düşünürler aşırı evrimci bir söyleme kendilerini kaptırmışlardır. Bu düşünürler modernleşme süreçlerinin farklı kültürlere ve zaman değişkenliklerine rağmen yine de benzer süreçleri yaşayacağı ve aynı sonuçlara ulaşacağını iddia ediyorlardı.

Evrimcilik anlayışı yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Evrimciliğin görgül bakımından kabul edilemeyeceği savunulmayacaktır. Çünkü gelişme tek yönlü bir gelişme olmayıp farklı toplum, kültür ve sektörlerde birden fazla gelişme modelleri olabilmektedir. Frans Boas ve B. Malinowski gibi tanınmış antropologlar evrimcilik anlayışını haklı olarak eleştirmişlerdir. Evrimcilik anlayışının etno-santrik bir yaklaşım olduğu belirtilmektedir.

Klasik evrim anlayışına yanı tek yönlü doğrusal evrim anlayışı modeli yerine antropolojik eleştirilerin etkisiyle çok yönlü doğrusal evrim düşüncesi ikame edilmeye çalışılmıştır. Multi-lineer evrim anlayışı her toplumun

farklı olduğu anlayışından hareketle modernleşmenin gerçekleşmesinin ülke ve zamana bağılı olarak modernleşmenin pek çok versiyonu olabileceğı söylenilmektedir.

B. Moore'ın "Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri" adlı ünlü eserinde modernleşme hangi yollarla gerçekleştiğı üç farklı yöntemden söz etmektedir. İlki kapitalist bir ekonomik gelişme ile aşamalı olarak liberalleşen bir toplumsal düzenin gelişmesinin birleşmesini içermektedir. İkinci yol, kapitalist ilişkilerin geleneksel editlerin otoriter yöntemlerle geliştirilmesidir. Almanya ve Japonya gibi ülkelerde katedilen yol, netice itibariyle faşist rejimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Üçüncü yol ise, Çin ve Rusya'da izlenmiştir.

b. Temel Bir Gelişme Olarak Modernleşme:

Modernleşme, sanayileşme, kentleşme, demokratikleşme, akılcılaşma, bireycileşme vs. gibi bir dizi süreçleri dile getirmektedir. Klasik modernleşmeci düşünürler bu farklı değişme süreçlerini birbirleriyle olan bağlantılarına çok az değindiler. Aynı şekilde bu düşünürler, modernleşmenin bütün toplum sektöründe aynı anda meydana gelip gelmediğine veya klasik modernleşmenin mümkün olup olmadığını açıklamak için çok az çaba sarfetmişlerdir.

Klasik düşünürler geleneklerin karşısına modernini çıkararak modernleşmenin tümel olarak gerçekleştiğini ima

ediyorlardı. Fakat modernleşmenin pratikte toplumun bütün sektörlerinde aynı anda ve aynı hızla başgöstermiş bir süreç olmadığı anlaşılmıştır.

Bu çerçevede 1922 yılında Amerikalı W. F. Ogburn, kültürel gecikme kuramını ortaya atıyordu. Bu kurama göre, teknolojik sektörün yenilikçi temposuna kültürel sektörün ayak uyduramadığıdır.

c. Denge Sorunu:

Klasik düşünürlerin göze çarpan diğer bir özellikleri de modernleşme sürecinin paradoksal karakteri hakkında yeteri kadar gözlemlerde bulunmamalarıdır. onlar modernleşmenin bazı çelişkilerinden bahsetmişlerdir. Sözelimi Max Weber akılcılaşma sürecinin modern insanı büyü ve mitlerin yasaklarından kurtarıırken aynı zamanda onu zincire bağladığını ve kafeslediğine işaret etmektedir. Fakat modernleşmenin ortaya çıkaracağı büyük toplumsal sorunlardan pek söz edilmemiştir.

d. İkilemler Açısından:

Klasik modernleşme düşünürleri, modernleşme olgusunu birbirine karşıt iki yapılar analizinden hareket ederek açıklamaya çalışmışlardır. Durkheim'in mekanik-organik, Tonnies'in cemaat-cemiyet gibi dikotimler bunun örneklerini oluşturur.

Bu yaklaşım tarzı daha sonra geliştirilen modernleşme teorilerinde de kullanılmıştır. Lerner'in geleneksel-modern toplum şeklindeki ayırım bunun örneğini teşkil eder. Halbuki modernleşmenin sadece bu ikil karşıt ayrıma dayanarak açıklanması pek tutarlı görülmemektedir.

e. Tek Nedenli Açıklamalar

Modernleşme daha önce de vurgulandığı gibi çok unsurların devreye girdiği çok karmaşık bir olgudur. Burada sorun şudur: Modernleşme sürecinde bağımlı değişken ile bağımsız değişkeni belirtmek mümkün müdür? Bazı düşünürler değişen düşünce biçimlerinin değişen yaşam biçimlerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Burada değişen yaşam biçimi bağımsız değişken, değişen düşünce biçimi de bağımlı değişken olmaktadır. Bazıları da tam bunun aksini savunmaktadırlar.

Bu görüşlere eleştiri yöneltenler her ikisinin de tek nedenli açıklamalar olduğunu belirtmektedirler. Modernleşmede asıl olan süreçlerin iç içeliğidir. Modernleşmeci araştırmacılar çok nedenli açıklama modellerini tercih etmektedirler.

Bu konuda diğer önemli bir nokta daha vardır: Sosyal-bilimsel düşünce ve çalışmalar sadece tek nedenli açıklama arayışı içinde kalmamıştır; aynı zamanda araştırmacı ya da kuramcılarının çoğu tek disiplinli

alışmalarla yetinmişlerdir. Örneğin ekonomistler özellikle ekonomik faktörleri, modernleşmenin motoru olarak görmüşlerdir. Nüfus bilimciler, nüfus artışını, sosyal bilimciler g ve otorite yapılarındaki kamalara dikkat gösterirlerken psikologlar, psişik eğilimleri modernleşmenin kaynağı olarak göstermektedirler.

Fakat, modernleşme olgusunun açıklamasında en iyi yöntem çok disiplinli ve disiplinler arası işbirliği ile somut süreçler gözönüne alınarak farklı kısımdı süreçlerinin birbirlerini nasıl etkilediğini gözlemleyerek, araştırarak ortaya koymak gerekir.

f. Yapı ve Faktör:

Çoğu sosyal bilimciler değişmeyi, modernleşmeyi adet insanların dışında meydana gelen bir süreç olarak lanse etmektedirler. İnsanı eylemleri mevcut toplumsal yapıların bir ürünü gören düşünce oldukça tek yanlıdır. İnsanlar egemen yapının bir kuklası değildir. İnsanlar yerleşik yapıları ve kurumlara karşı koyabilme iradesine sahiptirler. Yani sosyal yaşamda bireyleri ve grupların katkılarını düşünmemek mümkün değildir. Birey ve toplumsal yapı birbirlerini varsayarak hareket etmektedirler.

Buna karşılık toplumsal yapılar da insan davranışlarını etkilerler. O halde insan faktörü ile toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde tanımlamak daha tutarlı olmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞMENİN GELİŞMESİ

A. MODERNLEŞMENİN TARİHÇESİ

Modernleşme kuramı ile ilgili ele aldığımız düşünürlerin ortak bir takım özellikleri vardır. Modernleşme kuramı dediğimiz gelişme modellerinin savunucuları büyük oranda Batılı düşünürlerdir. Bu düşünürler Batı dışı toplumların, Batı'lı toplumların seviyesine ulaşmaları için kuramsal modelleri geliştirmişlerdir. Bu modeller bir anlamda da Batı'lı toplum bilimcilerin kendi toplumları dışındaki toplumlara bakışını da yansıtmaktadır. Batılı toplumların veya düşünürlerin, Batı-dışı toplumlar hakkındaki görüşlerini Antik-Yunan dönemine kadar götürmek mümkündür. En eski tarihçiler olan Heredote ve Homer'de Yunanlılarla, Yunan olmayanlar arasındaki karşılaştırmalarda çoğunluğu Doğulu olan toplumlara bakış açısı ortaya konulmuştur. Heredote Yunanlıların, Doğulu toplumlara olan üstünlüklerini sıralayarak; onları barbar olarak adlandırır¹⁵. Adı geçen toplumları açıklamada Homer'de

¹⁵ HEREDOTE, *Heredote Tarihi*, (Çev. M. Ökmen), 1973.

benzer bir yaklaşım içindedir. O da Heradote'da olduğu gibi, Yunanlıları övgüyle anlatırken, Doğulu toplumları savaşçı, işgalci ve barbar olarak nitelendirir¹⁶. Bu bakış açısı Yunan Siteleri ve Hellenistik dönemde de devam etti.

Toplumlar arasındaki farklılıklar önyargılı bakış açıları tarihten günümüze kadar devam edegelen bir yaklaşımdır. M.Ö. 250-200 yılları arasında İtalya'nın fethedilmesiyle kurulan Roma İmparatorluğu döneminde de imparatorlukla doğulu toplumlar arasındaki ilişkilerde ve bakışaçılarında pek farklılıklar gözlenmemekte; Antik Yunan dönemindeki bakış açısı devam etmektedir. Bu dönemde Roma İmparatorluğunda yaşayan asiller, medeni insanlar olarak tasvir edilirken; yayılan Müslümanlık'la sınırların ortak hale gelmesiyle, müslümanlar işgalci toplumlar olarak nitelendirilmişlerdir. Moğollar ve Hunlar gibi müslümanlar da barbarlıkla değerlendirilmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun bir devamı niteliğini taşıyan Bizans İmparatorluğu döneminde de Batı ile Doğu çelişkisi devam etmektedir. Bu dönemde Araplarla olan savaşlar sonucunda imparatorluğun varlığı tehdit altındaydı. M.S. 635-650 yılları arası Suriye, Filistin ve Mısır müslümanlar tarafından fethedildi. 674-678 arasındaki İstanbul'u kuşatma hareketleri sonuçsuz kalmasına rağmen Bizans İmparatorluğunu zayıflattı. Daha sonraki dönemlerde Selçuklular ve Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu üzerindeki müslüman tehdidini devam ettirdiler. Osmanlıların İstanbul'u alarak (1453) Bizans İmparatorluğu'nu yıkması ve daha sonra da sınırlarını Avrupa

¹⁶ SAİD, Edward, a.g.e., s. 44-45.

kıtasının ortalarına kadar götürmesiyle, Doğu toplumlarına olan düşmanca bakış açısını daha da kuvvetlendirmiştir. Dolayısıyla Doğu toplumlarını barbar ve yabani olarak nitelendiren bakış açısı Osmanlılar için de kullanılmaya devam etmiştir¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğunun Viyana önlerinde yenilmesinden sonra bir gerileme dönemi başlamıştır. Dolayısıyla bu gerileyiş Doğu'yu Batı için bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmıştır. Ayrıca bu dönemde, daha önce de değindiğimiz gibi (Rönesans ve Aydınlanma) Batı toplumları açısından ilerleme ve egemenliği ele geçirme süreci söz konusudur. Coğrafi keşifler sonunda, Batı-dışı toplumları daha yakından tanıma imkanına kavuşan Batılı'lar bu dönemden sonra kendi dışlarındaki toplumları değerlendirmede farklı yaklaşımlar içerisine girmişlerdir. Keşifler sonucu karşılaşılan ilkel ve kendini savunacak durumda olmayan topluluklar, keşifciler açısından kolayca egemenlik altına alınmışlardır. Bundan sonraki dönemde ise egemenlik altına alınan toplumların kaynakları, sömürgeci ülkelerin sermaye birikimi gerçekleşmiştir. 18. yüz yıl sonları ile 19. yüzyıl başlarına rastlayan bu dönemden itibaren, Batı toplumları, askeri, ekonomik ve siyasal alanda Batı-dışı toplumlara karşı üstünlüğü ele geçirdi. Dolayısıyla Batı toplumu bu dönemi kadar üstünlük sağlayamadığı toplumlara karşı tam bir egemenlik sağlama imkanına sahip olmuştur¹⁸.

¹⁷ RODINSON, Maxime, **Batıyı Büyüleyen İslam**, (Çev. Cemil Meriç), Ankara 1983, s. 15-43.

¹⁸ SEZER, Baykan, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İ.Ü.E.F. Yay. İst. 1985, s 27.

Antik Yunan'da Heredote'dan başlatarak, Batının Doğu toplumları karşısında tam bir üstünlük sağlamaya başladığı 19. yüz yıl'a kadar olan dönem için ele aldığımız bakış açıları, bilimsel bir açıklama olmaktan uzaktırlar. 19. yüz yılda Doğu toplumlarına yönelik daha bilimsel olma kaygısını taşıyan ancak ön yargılarından tamamen arındırılmayan oryantalist çalışmalar, bir yandan Batılı toplumbilimcilerin Doğulu toplumlara bakış açısını yansıtırken; bir yandan da modernleşme kuramının temelini oluşturmuşlardır.

Oryantalizm, toplumsal gelişmenin topluma içsel olan niteliklerin sonucu olduğunu varsayıp; bu toplumun tarihsel gelişimini ya evrimsel bir ilerleme ya da tam tersi bir çöküş süreci olarak ele alır. Ayrıca fonksiyonalist bir yaklaşımla toplumu bir "anlamli bütünlük" olarak görür ve bütün kurumları sistemin bir ifadesi olduğunu savunur. Bütün bu varsayımların doğu-batı karşılaştırmalarında önemli açıklamaları vardır. Buna göre; içsel yapısı veya özü ilerlemeye, demokratikleşmeye ve rasyonelleşmeye dönük bir batı toplumuna karşı, ya durağan veya başlangıcından bu yana düşüş halindeki bir İslam toplumu ideal bir karşıtlık oluşturur¹⁹.

Doğu toplumları daha objektif bir biçimde incelemeyi deneyen Turner, Oryantalizmle ilgili görüşlerini açıklarken, Weber'in kapitalist ruhu gibi, marxizmin de oryantalist özelliklerinden bahsetmektedir. Onun bu

¹⁹ TURNER, Bryan S., **Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım**, (Çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara, 1991, s. 7.

yaklaşımı "Marx and End of Orientalism" adlı eserinde genişçe yer almaktadır. Turner, burada marxizmin doğu toplumları için Kapitalizme alternatif olma amacını güderken, kendisini ondokuzuncu yüzyıl politik ekonomisine ve Weberci sosyolojiye bağlayan unsurları açığa vurmasından dolayı oryantalizmin sonunun aynı zamanda Marxizmin de bazı varsayımlarının sonu olduğunu belirtir²⁰. Turner, bu çerçevede Engels'in Cezayir'de Fransız yönetimine karşı uzun yıllar süren Abdulkadir İsyanı'nı barbarlık olarak görmesini Fransızların Cezayir'i işgalini uygarlık açısından olumlu bir gelişme olarak nitelendirmesini eleştirerek; bu yaklaşımın oryantalist özelliğini vurgulamaktadır²¹.

Oryantalist düşünürler diye nitelendirilen batılı sosyal bilimcilerin, Doğu toplumlarına bakış açısı yine de bazı önyargıları bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin, sömürgecilik döneminde, İngiltere'nin bir sömürgesi durumunda olan Mısır'da yöneticilik görevi yapan L. Cromer, Mısır insanının bir Avrupa'lı gibi sağlam ve kesin bir düşünebilme yeteneğine sahip olmadığını; Doğulu insanın, düşünce sisteminin düzensiz, yalancı, durgun olduğunu söylemektedir²². Benzer bir yaklaşımı J. S. Mill, Hintli'leri açıklarken ortaya koymaktadır. Ona göre Hintli'ler ırk bakımından Avrupalılara benzemezler, uygarlık olarak geri kalmışlardır²³.

²⁰ TURNER, Bryan S., **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, (Çev. H. Çağatay Keskinok), Kaynak Yay. İst. 1984, s. 130.

²¹ TURNER, Bryan, a.g.e, s. 15-16.

²² SAİD, Edward, a.g.e, s. 71.

²³ SAİD, Edward, a.g.e, s. 34.

Batılı toplumların veya düşünürlerin, Doğulu toplumlara bu bakışaçıları, modernleşme kuramları için önemli birer kaynak teşkil etmişlerdir. Bu düşünceler ve yorumlar zaman zaman modernleşme kuramı içerisinde de yer almıştır. Doğu toplumlarının geri kalmışlığının sebeplerini açıklarken, onların bilinç yapılarının, gelişmeye teşkil ettiği yönündeki açıklamalar salt Batılı düşünürler tarafından değil,²⁴ doğulu toplumbilimciler tarafından da vurgulanmaktadır²⁵.

Batı toplumları için gelişmeyi başlatan ve hızlandıran faktörler, Doğu toplumları için de gelişmeye engel teşkil eden faktörler modernleşme kuramında önemli bir yere sahiptir.

Modernleşme kuramı, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler kavramlarıyla adlandırılan toplumlar için sunulan gelişme modelleridir. Dolayısıyla burada bu toplumlara karşı olan bir bakış açısı ve onları yorumlamaya yönelik açıklama tarzları modernleşme teorilerinde sıkça üzerinde durulmaktadır. Yukarıda Heredote'dan başlayarak, modernleşme teorisyenlerine gelinceye dek, az gelişmiş veya gelişmekte olan toplumlara olan bakışaçısının kısa bir tarihçesi üzerinde duruldu. Modernleşme kuramının daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz bundan sonraki kısımda bu bakışaçıları ve temel özellikleri üzerinde durulacaktır.

²⁴ BERGER, Peter L., **Modernleşme ve Bilinç**, (Çev. Cevdet Cerit) Pınar Yayınları, İst., 1985. s. 44.

²⁵ SHAYEGAN, Daryush, **Yaralı Bilinç**, (Çev. Haldun Bayrı), Metis Yayınları, İst, 1991. s. 75.

Modernleşme kuramı, II. Dünya savaşıdan sonra Batıyla bütünleşemeyen Batı-dışı toplumların, "ilerlemeci tarih anlayışı" ve "yapısal-fonksiyonel yaklaşım"ın bir bileşimi olarak ortaya çıkan sosyal değişme kuramıdır²⁶. Buradaki ilerlemeci tarih anlayışı, 19. yüzyılda Batı düşüncesinde egemen olan, evrimci ve ilerlemeci sosyal değişme yaklaşımının yeniden gündeme gelmesidir. 19. yüzyılda A. Comte, G. Childe, H. Spencer, H. Maine, L. A. Morgan, E. Durkheim gibi evrimci düşünürlerin ortaya attığı ilerlemeci sosyal değişme yaklaşımı, 20. yüzyılda modernleşme kuramıyla tekrar güncellik kazanmıştır. Adı geçen 19. yüzyıl evrimci düşünürlerinin sosyal değişme anlayışlarına göre, toplumlar gelişmemiş veya az gelişmiş bir durumdan, gelişmiş bir duruma doğru ilerlemektedirler. Bu evrimci düşünceleri üzerinden daha önce "Modernleşme Kuramını İnceleyen Düşünceler" başlığı altında ele almıştık. 19. yüzyılda egemen olan ilerlemeci tarih anlayışı, modernleşme kuramıyla birlikte 20. yüzyılda tekrar üzerinde durulan tartışma konusu olmaya başlamıştır. Modernleşme kuramının dayandığı bir diğer düşünce sistemi de yapısal-fonksiyonel yaklaşımdır. Modernleşme kuramının, Batı toplumlarını merkeze yerleştirerek büyük bir dünya sistemi oluşturma fikri, düşünsel temellerini daha önce de üzerinde durduğumuz, T. Parsons, R. K. Merton ve F. Ogburn gibi düşünürlerin yapısal-fonksiyonel yaklaşımlarından almaktadır.

²⁶ ÖZBEK, Meral, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 33.

Yukarıda üzerinde durduğumuz, "ilerlemeci tarih anlayışı" ve "yapısal-fonksiyonel yaklaşım"ın modernleşme kuramının ortaya çıkmasında ve daha sistematize bir hale dönüşmesinde önemli etkileri olmuştur. Modernleşme kuramının sosyal bilimlerde yaygınlık kazanmaya başladığı bu dönemde, gelişmiş kapitalist Batı toplumları karşısında endüstrileşmek, kalkınmak, ilerlemek çabası içerisinde olan toplumların bunu nasıl gerçekleştirecekleri sorusu, ekonomistlerin dışında diğer sosyal bilimciler tarafından da incelenmeye, ekonomik kalkınmanın kültürel, siyasal ve sosyal boyutları üzerinde düşünceler üretmeye başlanmıştır. Böylece Batılı olmayan toplumların gerek ekonomik yönden gerekse diğer yönlerden nasıl bir değişme süreci yaşayacakları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu alandaki çalışmalar 1950'li yıllarda başlayıp 1960'lı yıllara doğru yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkmış olan kuram, genellikle "Klasik Modernleşme Kuramı" olarak adlandırılır²⁷.

Klasik Modernleşme Kuramı'na göre modernleşme, Batı-dışı toplumların "geleneksel toplum"dan "modern toplum"a doğru geçirmekte oldukları değişim sürecidir: "Geleneksel toplum", "geçiş toplumu" ve "modern toplum"²⁸. Değişmenin özel bir hali olan modernleşme sürecinde, geleneksel olma özelliği vardır. Buradaki geleneksellik saf bir gelenekselliktir. Modern toplumlar için belirlenen herhangi bir özelliği bu aşamada yer alan toplumlarda görmek mümkün değildir. Modernleşme

²⁷ ÖZBEK, Meral, a.g.e, s. 34.

²⁸ BENDIX, R., "Tradition and Modernity Reconsidered", Oxford University Press, 1970 s. 34.

kuramında adı geçen geleneksel toplum tipinin özelliklerinden bahsedilirken bu özellikler, geleneksel topluma ait olma niteliğinden ziyade modern toplum için belirlenen özelliklerin olmaması şeklindedir.

Modernleşme kuramında, Batı-dışı toplumların genel yapıları kapitalizm öncesi Avrupa'nın yapısına benzetilerek; bunların (azgelişmiş veya gelişmekte olan) günümüz modern toplumlarının geçirdikleri aşamalardan geçerek modernleşecekleri ileri sürülmektedir. Geleneksel toplumlarda modernleşmeyi yaygınlaştıracak olan temel faktörler teknoloji yardımları, sermaye yardımları ve kuramsal ideolojik katkılardır²⁹. İşte modernleşme kuramı da Batı-dışı toplumlar açısından yukarıda belirtilen kuramsal ideolojik katkı niteliğindedir.

Modernleşmenin iki uç noktasını oluşturan "geleneksel" ve "modern" toplum tipleri sık sık üzerinde durulan toplumlar olup; modernleşme de birincisinden ikincisine doğru olan bir gelişme süreci olarak algılanmaktadır. Buradaki gelişme kavramına Battomore tarafından –Batı toplumlarına doğru olan değişim sürecini içerdiği için– değer yargısı yüklenmektedir³⁰.

1950'lerde ortaya çıktığı kabul edilen, modernleşme kuramları 1950-1970 yılları arasında S. M. Eisenstadt, D. Lerner, M. J. Levy ve N. J. Smelser gibi düşünürlerin

²⁹ SAVRAN, Sungur, "Azgelişmişlik: Eşitsizlik ve Birleşik Gelişme", Ankara, 1986, s. 50-55.

³⁰ BOTTOMORE, Tom, **Toplumbilim Sorununa ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz** (Çev. Ünsal Oskay), Teori Yayınları, Ank, 1977, s. 315-318.

görüşleriyle yoğunluk kazanmış ve sosyolojide etkili ve önemli bir kuram niteliğini almıştır.

Eisenstadt, modernleşmeyi ekonomik, kültürel, siyasal ve sosyal alanlardaki değişimler olarak görmektedir. Onun teorisinde modernleşme bu alanlara yayılmıştır. Eisenstadt, ekonomik alandaki modernleşmenin temel özelliğini, geleneksel toplumlardaki tarıma dayalı ekonomik yapıdan, modern toplumlardaki endüstri, ticaret ve hizmete dayalı olan ekonomik yapıya doğru olan değişim süreci olarak tespit etmiştir. Siyasal alandaki modernleşmeyi belirleyen özellikler olarak Eisenstadt şu değişimler üzerinde durmaktadır: Siyasal gücü kullanabilme toplumda yaygınlaşır. Merkezi otoritenin etkinliği artar. Demokratik yapı, iktidar ve toplum tarafından benimsenir³¹. Ekonomik, kültürel, siyasal ve sosyal alanlarda olan değişimlerin yönü ile ilgili açıklamalarında Eisenstadt kapitalist Batı toplumlarının sahip oldukları özellikleri veya eriştikleri yapıları, bir hedef olarak sunmaktadır.

Yukarıda belirtilen alanlarda kendini gösteren değişimler sonunda meydana gelen toplumdaki çözümleri Eisenstadt şu şekilde sıralar:

- 1) Aile fonksiyonlarını kaybetmektedir.
- 2) Demokratikleşme eski seçkinlerin durumunu bozar.
- 3) Laikleşmeyi de kapsayan kültürel süreçler, kişilik ötesi ilişkiler yarattıklarından, büyük kitlelerin merkezi

³¹ EISENSTADT, S. N., **Modernization**: New Jersey, 1966. s. 231.

siyasal ve toplumsal sistemden yabancılaşmasına yol açarlar.

4) Değişme, gruplar ve birimler arası ilişkiyi ve dolayısıyla çatışmayı ortadan kaldırmaz. Tersine karşılıklı bağımlılığı teşvik eder. Bunun sonunda da çatışma artar.

5) Siyasal değişme çeşitli çıkar gruplarının siyaset alanında biraraya getirdiği için çatışma artar.

6) Modernleşme sonunda toplumda eskiden beri var olan çatışmalar (köylü-toprak sahibi, zanaatkar-tüccar gibi) daha merkezileřir³².

Modernleşme kuramının oluşmasında, daha önce yapısal-fonksiyonel yaklaşımın bütüncül sistem anlayışının rolünden bahsetmiştik. Eisenstadt'ın yukarıda yaptığı analizde, fonksiyonalizme tepki olarak doğan çalışma modelinin etkileri görölmektedir. Dolayısıyla Eisenstadt, modernleşmeyi açıklarken yapısal-fonksiyonel yaklaşımın bütüncül sistem yaklaşımıyla, çatışmacı yaklaşımın çelişkilere ve çıkar çatışmalarına dayalı iki düşünceyi birarada sunmaktadır. Modernleşme sürecinde ortaya çıkan çatışmaların daha çok geçiş dönemindeki toplum-larda olduğunu belirten Eisenstadt, bunların toplumsal protestolarla kendini gösterdiğini belirtmektedir.

Eisenstadt'a göre geçiş dönemindeki bu çatışmaları modern toplumda tamamen ortadan kaldıramazsalar bile çatışmayı azaltıcı, eşgüdümü sağlayıcı ve düzenleyici örgütler ve kurumlaşmalar sözkonusudur. Bunlar, hukuki düzen çerçevesinde oluşmuş yazılı kanunlar, ekonomik,

³² EISENSTADT, S. N., a.g.e., s. 231.

siyasal ve kültürel eşgüdümü sağlayan büyük ölçekli bürokratik örgütler, mesleki örgütler gibi bütünleştirici yapılanmalardır. Eisenstadt, görüldüğü gibi bir taraftan modernleşme sürecinde ortaya çıkan aksaklıkları ve bu aksaklıkları giderici faktörleri de ortaya koymaya çalışmaktadır.

1960-1970 yılları arasında yoğun bir şekilde tartışılan modernleşme kuramının gelişmesinde o dönemdeki iki önemli olay rol oynamıştır: Birincisi II. Dünya Savaşı sonrasında, Üçüncü Dünya Ülkeleri üzerinde odaklaşan karşılaştırmalı bölgesel araştırmaların yapılmaya başlanması; ikincisi de Çağdaş Sosyolojik Analiz okulunun kavramlarını kullanan ve deneysel yöntemlere dayanan davranışsal bilimin gelişmesi. D. Lerner'in Türkiye'yi de içine alan özellikle siyasi modernleşme alanında yaptığı karşılaştırmalı anketler, bu tür yöntemlerle yapılan araştırmanın ilklerindendir³³. Lerner, modernleşme sürecini açıklarken dört kriter üzerinde durmaktadır. Bunlar, okuma-yazma, kentleşme, haberleşmeye katılma ve empati. Lerner'in kullandığı "empati" kavramı modern toplumdaki insanı açıklama bakımından ele alınan bir kavramdır. Lerner'in yaptığı uygulamalı araştırmalar sonunda, modern toplumların insan tipinin "katılan" insan olduğunu belirler. Siyasal, ekonomik ve kültürel bütün toplumsal etkinliklere katılmanın ardında empati; yani insanın kendisini başkalarının yerine koyma yeteneği yatmaktadır.

³³ HUNTINGTON, S. P., J. DOMINGUEZ, *Siyasal Gelişme, Siyasi İlimler Derneği yay.* Ank, 1985, s. 1-3.

Lerner, modern toplumdaki insanla bağlantılı olarak açıkladığı empati kavramını, haberleşme, kentleşme ve okuma-yazma süreçleriyle ilişkilendirerek açıklamaktadır. Kentleşme süreci, Lerner'e göre modernleşme sürecinin temelini oluşturan faktörlerin başında gelmektedir. Ona göre bir toplumdaki gönüllü kentleşme oranı yüzde yirmi beşi geçtiği zaman modern üretimin gerekliliği ortaya çıkar. Böylece modernleşme süreci başlamış olur. Bunun ardından okur-yazarlık oranı artar. Okur-yazar oranındaki artış hem endüstrileşmenin bir sonucu, hem de endüstrinin gelişmesinde önemli bir faktördür. Bunun ardından kitle haberleşme araçları sayesinde toplum hayatında değişiklikler başlar. Bu uç değişkenin bir sonucu olarak da siyasal katılım başlar. Lerner, modern toplumdaki bu dört değişken arasında çok yüksek derecede bir korelasyon kurmaktadır³⁴. Lerner'in bu dört değişkenle açıkladığı modernleşme süreci diğer modernleşme teorisyenleri için de önemli ipuçları ve ortak özellikler ortaya koymaktadır.

Eisenstadt ve Lerner'in çağdaşı ve yukarıda belirttiğimiz 1960'lı yıllarda modernleşme teorisyenleri arasında önemli bir yeri olan diğer bir düşünür de M. J. Levy'dir. Levy, modernleşme ile ilgili olarak görüşlerini açıklarken Eisenstadt ve Lerner'den farklı olarak modernleşme konusunda bazı yanılgılara değinmektedir. Ona göre bir toplumun modern toplum olabilmesi için herhangi bir modernleşmiş toplumun geçirdiği modernleşme aşamalarını aynen takip etmesi gerekmez.

³⁴ LERNER, Daniel, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, sb 61 vd.

Sonradan modernleşmeye başlamış toplumların, modernleşme için gerekli olan ön koşulları, modernleşmiş bir toplumu modernleştiren ön koşullarla tıpa tıp uyuşması da gerekli değildir. Toplumlar arasında çeşitli yönlerden farklılıklar olduğuna göre, modernleşmeyi başlatıcı ve sürdürücü etkilerin de farklı olması gayet doğaldır³⁵. Levy'nin bu açıklamaları, klasik modernleşme kuramının genel bir niteliği durumunda olan modernleşmek isteyen ülkelerin, modernleşmiş olan toplumların geçirdikleri aşamalardan geçmeleri gerektiği yönündeki yaklaşıma tezat bir nitelik göstermektedir.

Levy, modernleşme konusunda toplumlar veya ülkeler arasında karşılaştırmalar yaparken, geri kalmış-gelişmiş veya modern-geleneksel kavramlarını pek kullanmayıp; görelî olarak modernleşmiş veya görelî olarak modernleşmemiş şeklindeki kavramlara ağırlık vermektedir. Levy bu kavramları kullanarak karşılaştırdığı toplumlar arasındaki farklılıkları şöyle özetlemektedir:³⁶

a) Modernleşmiş toplumlarda örgütler genellikle belli bir davranış örüntüsü üzerinde örgütlenmiştir. Yani örgütlerin ihtisaslaşması, belli alanlarda uzmanlaşması sözkonusudur. Örgütler arasındaki karşılıklı bağımlılık üst düzeydedir.

b) Bireyler ve gruplar arasındaki sosyal ilişkiler görece daha modernleşmiş olan toplumlarda, rasyonel ve evrensel bir temele oturtulmuştur. İlişkiler belirlenmiş bir

³⁵ LEVY, Marion J., **Problems of Modernization**, New Jersey, 1967, s. 91.

³⁶ LEVY, Marion J., a.g.e, s. 82.

sınırlılığa sahiptir. Yazılı kuralların etkinliği ilişkileri belirlemede etkili bir unsurdur. Görece daha az modernleşmiş toplumlarda ise gelenekler, özel ilkeler ve fonksiyonel yaygınlıklar vardır.

c) Göreli olarak modernleşmiş toplumlar modernleşmemiş toplumlara nazaran daha merkezîyetçi bir yapıya sahiptir. Bu merkezîyetçilik daha çok ekonomik yapıda kendini göstermektedir.

d) Göreli olarak modernleşmiş toplumlardaki bürokrasi geniş bir yaygınlık alanına sahiptir. Bürokrasinin toplumsal hayat üzerindeki etkisi göreli olarak modernleşmemiş toplumlardan çok daha üst düzeydedir. Ancak modernleşme sürecinde bürokrasi bazen kendisi özel bir sorun olarak da ortaya çıkmaktadır.

e) Aile ilişkileri ve akrabalık bağlarının insanın aile dışındaki ilişkilerini belirleme bakımından, göreli olarak modernleşmemiş toplumlardaki, üst düzeyde etkinliğe sahip olma durumu, göreli olarak modernleşmiş toplumlarda zayıflamakta veya tamamen ortadan kalkmaktadır.

f) Göreli olarak modernleşmemiş toplumlar daha çok tarıma dayalı köy toplumları niteliğini taşımalarına rağmen; göreli olarak modernleşmiş toplumlar sanayi ve ticaretin daha etkin olduğu şehir toplumları niteliğini taşımaktadırlar.

Levy'nin göreli olarak modernleşmiş toplumlarla, göreli olarak modernleşmemiş veya daha az modernleşmiş toplumlar arasında, yukarıda belirttiğimiz farklılıklar, bu konuda daha önce yapılan araştırmaların ve açıklamaların birleştirilmiş bir şeklidir. Levy'nin örgütlerin ihtisaslaş-

ması olarak ele aldığı farklılığa sebep olan faktör, Levy'den önceki dönemlerde Durkheim'de işbölümü olarak tespit edilmiştir. Yine Spencer de benzer bir yaklaşımla, toplumdaki farklılaşan unsurlar üzerinde durmaktaydı. Daha önce de üzerinde durduğumuz yapısal-fonksiyonel düşüncede de örgütler arasındaki fonksiyonel farklılaşmaların toplumu belirlemedeki etkisi modern toplumdaki uzlaşmayı açıklamak için kullanılmıştı. Levy'nin görece olarak modernleşmiş ve modernleşmemiş toplumlar için belirlediği farklılıklardan biri olan ilişkiler faktörü yine Durkheim, Spencer ve yapısal-fonksiyonel yaklaşımın etkilerini içermektedir. Modernleşme açısından, toplumlar arasındaki farklılığı belirleyen bir kavram olarak ele alınan bürokrasi de Weber'in bu konudaki açıklamalarından etkilenme söz konusudur.

1960'lı yıllarda modernleşme konusunda önemli çalışmalar yapan düşünürlerden birisi de N. J. Smelser'dir. Smelser'in geliştirdiği modernleşme teorisi Eisenstadt, Lerner ve Levy'ninkine benzer ve tamamlayıcı niteliktedir. Smelser, modernleşme sürecini yaşayan toplumlardaki değişikliklerden söz eder. Smelser'in belirlediği değişiklikleri şöyle özetlemek mümkündür:

a. Teknolojik olarak basit ve geleneklere dayalı tekniklerin kullanıldığı bir teknolojiden, bilimsel bilginin ve yöntemin uygulandığı tekniklere doğru olan bir süreç.

b. Tarımda, kendi kendini besleyen, geçimlik tarımdan; üretimi artırıcı teknolojinin ve metodların uygulandığı, tarımsal ürünlerin ticari amaçlarla üretilmeye başlanması.

c. Endüstride insan ve hayvan gücü ağırlıklı üretim tarzından makina gücü kullanımına geçiş.

d. Köyden kente doğru bir göç sürecinin yaşanması³⁷.

Smelser'e göre yukarıdaki bu dört süreç, modernleşen bir toplumda şu alanlarda değişmelere yol açar.

a. Siyasal alanda, basit kabile ya da köy yetkisinin yerine, seçim, siyasal partiler, temsil ve kamu görevlisi bürokrasilerden oluşan sistemler geçer.

b. Eğitsel alanda, okur-yazar olmayanların sayısının azaltılmasına ve ekonomik açıdan üretken becerilerin artırılmasına çalışır.

c. Dinsel alanda, geleneksel dinlerin yerine laik inanç sistemleri geçmeye başlar.

d. Aile alanında, geniş kandaşlık birimleri yaygınlığını yitirir.

e. Katmansal alanda, katı ve doğumla belirlenen hiyerarşik sistemler, coğrafi ve toplumsal hareketlilik sonunda zayıflamaya başlar³⁸.

Eisenstadt, Lerner ve Levy'de olduğu gibi Smelser'de modernleşmeyi açıklarken bazı ortak çıkış noktalarından hareket etmektedir. Bu düşünürler modernleşmeyi, geleneksel veya kendilerinin değişik kavramlarla açıkladığı toplum tipinden, modern toplum tipine doğru olan bir değişme süreci olarak kabul ederken, varılacak olan

³⁷ SMELSER, Neil J., *Toward A Theory of Modernization*, Inc., Publishers, New York, 1964, s. 272 vd.

³⁸ APELBAUM, *Toplumsal Değişme Kuramları* (Çev. T. Alkan), İş Bankası yayınları, Ankara, s. 33-34.

modern toplum tipi olarak batılı toplumları örnek göstermektedirler. Bunların geleneksel ve modern toplum ile ilgili açıklamaları geleneksel topluma bazı anlamlar yüklemekten ziyade modern toplumun özelliklerine sahip olmama yönünden değerlendirilmektedir.

Yukarıda ele aldığımız dört modernleşme kuramcısında olduğu gibi, modernleşme ile ilgili görüşlerin ve modellerin genel özelliği geleneksel-modern ayırımına dayandırılmış olmalarıdır. Modernleşme süreci aynı zamanda bir gelişme olarak ele alındığı zaman, gelişme çizgisinin başlangıç noktasında, Batı-dışı, geleneksel, tarımsal ve kapalı bir toplum tipi; nihai noktada ise modern, kentsel, endüstriyel ve açık Batı toplum modeli yer almaktadır. Modernleşme kuramının hareket noktalarını işte bu ikili ayırım teşkil etmektedir. Modernleşme kuramcılarının ortak özelliği olarak, modern ve geleneksel toplum arasında tespit edilen temel farklılık, bilimsel ve teknolojik bilginin kullanımının yaygınlaşmasının bir sonucu olarak, insanın doğal ve sosyal çevresi üzerinde bir egemenlik kurduğu hususunda odaklaşmaktadır. Bu temel farklılığın yanısıra, modernleşme kuramlarında, geleneksel ve modern toplum arasındaki farklılıklar üzerinde geniş bir şekilde durulmaktadır. Geleneksel toplumla modern toplum arasında tespit edilmiş olan farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Geleneksel toplumda:

- a. Toplumsal yapı durağan bir niteliğe sahiptir.

b. Kullanılan tekniklerin ilkelliğine bağlı olarak teknolojik düzey geridir.

c. Tarıma dayalı bir ekonomik sistem uygulanmaktadır.

d. Okuma-yazma oranı düşüktür.

e. Refah seviyesi düşüktür.

f. Toplumsal kurumlarda fonksiyonel bir işbölümü mevcut değildir.

g. Yatay ve dikey hareketlilik yok denecek kadar azdır.

h. Yönetimde yazılı kanun ve kurallardan ziyade gelenekler hakimdir.

ı. Sosyal hayatta birincil ilişkiler vardır.

i. Dini inançların sosyal hayattaki etkinliği üst düzeydedir.

Modern toplumda:

a. Toplumsal yapı dinamik bir niteliğe sahiptir.

b. Bilimsel bilginin kullanımına bağlı olarak teknoloji gelişmiş ve üst düzeydedir.

c. Tarım, geçimlik olmaktan çıkmış ve ticari amaçlarla yapılı hale gelmiştir. Ancak, ekonomik yapıyı belirlemede endüstri ve ticaret, tarımdan önce gelmektedir. Dolayısıyla endüstri ve ticarete dayalı bir ekonomik sistem hakimdir. Böyle bir sistemin uygulanabildiği sosyal yerleşim merkezleri de şehirlerdir. Yani modern toplumlar aynı zamanda şehir toplumlarıdır.

d. Okuma-yazma oranı yüksektir.

e. Refah seviyesi ve yaşam standardı yüksektir.

f. Yönetimde ve kurumlarda görevler fonksiyonel olarak farklılaşmıştır.

g. Yatay ve dikey hareketlilikte, dinamiklik sözkonusudur. Bu hareketlilikler siyasal ve sosyal hayatta baskı altına alınmamışlardır. Bireyler çabaları ölçüsünde bu hareketliliğe katılmaktadırlar.

h. Yönetimde kurumsal ilişkilerde, yazılı kurallar ve formel ilişkiler hakimdir.

1. Sosyal hayatta ikincil ilişkiler hakimdir.

i. Siyasal ve sosyal yapıda laik düşünüş tarzları uygulanmaktadır.

Modernleşme kuramı çerçevesinde ele aldığımız düşüncelerin dayandığı düşüncelerin temel varsayımları ise şu şekilde özetlemek mümkündür:

II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan dünya üzerindeki toplumlar, bir tarafta Batı-dışı, geleneksel bir yapıya sahip olanlar; diğer tarafta ise Batılı, gelişmiş ve modern olanlar olmak üzere iki ayrı grupta toplanmaktadır. Geleneksel toplum, yukarıda da belirtildiği gibi durağan, ekonominin tarıma dayalı olduğu, modern topluma göre gelişmemiş, sosyal hayatın geleneklerin baskısı altında olduğu bir toplumdur. Buna karşılık modern toplum, dinamik, ileri teknoloji ve endüstrileşme sayesinde gelişmiş, demokrasi sayesinde siyasi katılımın egemen olduğu, kentleşmiş toplumdur. Toplumsal değişimin yönü, geleneksel toplumdan modern topluma doğru yani modernleşmedir. Batı-dışı geleneksel toplumların, gelişmesi, kalkınması, ilerlemesi için yalnızca bir değişme modeli vardır. O da

modern Batı toplumlarının geçirmiş oldukları modernleşme aşamalarından geçmektir.

Yukarıdaki paragrafta özetlediğimiz, modernleşme kuramının temel varsayımı ve bu varsayıma dayanılarak, Batı-dışı toplumlara bir reçete olarak sunulan modernleşme modeli 1970'li yıllardan sonra ve günümüzde bir çok yönüyle eleştirilmektedir.

B. RÖNESANS VE AYDINLANMA İLE GELEN TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

Modernleşme veya modern kavramının başlangıcı kesin olarak tarihlendirilememekle beraber; modernliğin başlangıcı olarak rönesans ve aydınlanma olarak kavramlaştırılan dönüşüm üzerinde yoğunlaşan açıklamalar genellik arz etmektedir.

Rönesans ve aydınlanma hareketinin başlamasıyla Hristiyan Avrupa Toplumunda sosyal kurumları temelinden sarsan gelişmeler oldu. Teknolojinin gelişmesiyle, buharlı gemilerle yapılan deniz aşırı ticaret sayesinde sağlanan sermaye birikimi, feodal yapının bozulmaya başlaması, kilisenin toplum üzerindeki etkisinin zayıflaması ile sonuçlanmıştır. Bütün bu gelişmelerin olmasında "aydınlanma" diye adlandırılan fikri dönüşümün önemli rolü olmuştur. Ortaçağ Avrupasında Feodal köleci düzenin en büyük koruyucusu kilisedir. Ticari kapitalizm döneminde Hristiyanlık üstlenmiş olduğu bu rolü

değiştirmek zorunda kalmıştır. Kongar Hristiyanlığın bu rol değişimini şöyle yorumlamaktadır: "Hristiyanlık aslında değişik toplumsal - ekonomik ve siyasal yapılarda bir ideoloji olarak şaşılabacak derecede farklı roller oynamıştır. Roma devrinde Hristiyanlık, bir imparatorluğun bütünleştirici ögesi ve egemenlik kaynağı idi. Ortaçağ feodalitesinde, kölenin dikkatini öteki dünya üzerinde odaklaştırmasına, dolayısıyla mevcut sistemin kolayca işlemesine hizmet etmiştir. Ancak ortaçağda gelişen ticaret ve bunun yolaştığı birikim, ticaret yollarının ve yasalarının merkezi otoriteler tarafından düzenlenmesini gerektirince, ortaya çıkan mutlak monarşiler, zengin ve zayıf kiliseye (maddi, manevi) hücum ettiler. Kilise bu sefer de yeni sistemin hazinesi ve şamar oğlanı görevini yüklendi"³⁹.

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yeşeren milli devletlerde meydana gelen bu dönüşüm, sömürgeciliği ve emperyalizmi hazırlayan gelişmeler olmuştur. Bu dönemde Avrupa ülkelerinde ekonomik yapılanmasını belirleyen "Merkantilizm"⁴⁰ ve "Ticaret Kapitalizmi"ne bağlı olarak yapılan denizaşırı ticaret "sanayi kapitalizmi" öncesindeki sermaye birikimini sağlamıştır.

Merkantilizm (Mercantilism): 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da feodalizmin çözüldüğü ve yerine mutlakiyete dayalı milli devletin kurulduğu dönemlerde etkili olmuş; altın, gümüş vb. değerli madenlerin bir ülkenin siyasal ve

³⁹ KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, 19,, s. 348-349.

⁴⁰ DEMİR Ömer, ACAR, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**.

ekonomik gücünün başlıca kaynağı olduğunu; ülkenin zenginleşmesi ve güçlenmesinin dış ticaret dengesinin faza vermesine bağlı bulunduğunu; dolayısıyla ihracatın teşvik edilerek ithalatın kısıtlanması, müdahaleci ve yerel ekonomiyi dışa karşı korumacı bir dış ticaret politikası izlenmesi gerektiğini savunan iktisadi öğretisi, 16. yüzyıl başlarında dünyada coğrafi keşiflerin başlaması, uluslararası ticaretin artması, Avrupa'da yaşanan sosyo-kültürel ve siyasal değişiklikler ile dönemin egemen iktisadi yapılanması olan merkantilizm birbirine paralel olarak gelişmiş; bir anlamda merkantilist öğretisi, dış dünyadan hammadde ve kıymetli madenler temin etme girişimleri şeklinde başlayıp sonraları çok daha kapsamlı boyutlara ulaşmış olan sömürgecilik sürecinin düşünsel zeminini hazırlamıştır. Merkantilizmin Fransa'da uygulanan biçimine kalbertizm, Almanya'da ve Avusturya'da uygulanan biçimine de Kameralizm, İngiltere ve İspanya'da uygulanan biçimine ise Bulyonizm denmektedir.

Bu dönemin hakim ideoloji ve fikir akımlarını şöyle özetlemek mümkündür. "Mutlak monarşilerden, ulusal devletlere geçişi, ekonomik alanda merkantilizm akımı, siyasal alanda Makyaveli'nin fikirleri belirler. Serbest ticaret, gelişen burjuvazi, devletin yasal desteğine muhtaçtır. Bu dönemdeki geçişin temelleri Hobbes ve Rousseau gibi düşünürler tarafından atılmıştır. Hobbes'da, yaşama mücadelesi veren ve bu yüzden birbirinin "kurdu" olan "insan", Rousseau'da bir anlaşma yaparak artık toplum halinde yaşamaya başlar. Bu arada ticaret gelişmiş ve endüstri devrimi için gerekli birikimleri hazırlamıştır.

Fransız Devrimi, Amerikan Bağımsızlık Savaşı bu birikimlerin siyasal alandaki hazırlayıcıları idi. Endüstri devrimi, Bentham'ın öncülüğünü yaptığı radikalizm akımının temel teşkil ettiği "liberalizm" ile gelişti. Adam Smith ve Ricardo bu dönemin iktisatçıları, Mill ve Spencer'de düşünürleri olarak ortaya çıktılar. Toplumun doğal bir evrim sonucu, insanlararası ahlak kurallarının egemen olduğu bir iş bölümü ve etkileşimden meydana geldiği inancı, bütün bunların üzerinde bireycilik ve ekonomik alanda serbestlik, bu dönemin ideolojisinin ana öğeleridir"⁴¹.

Ticaret Kapitalizmi (Commercial Capitalism): Sermaye birikiminin daha çok ticari faaliyetlerden kaynaklandığı dönem Avrupa'da kapitalistleşme sürecinin başladığı 16. yüzyıl ile 18. yüzyılda gerçekleşen sanayi devrimi arasında kalan dönemdeki niteliği. Denizaşırı coğrafi keşifler ve ardından gelen sömürgecilik süreciyle paralel olarak gelişen ticarete dayalı sermaye birikiminin ortaya çıkardığı kapitalizm, merkantilist dönemin iktisadi yapılanmasını betimlediği için Ticari Kapitalizm dönemi ile merkantilist dönem birbirine ikame olarak kullanılmaktadır.

Modernleşmenin temelini, rönesans ve reform hareketlerine dayandıran ve ondan sonraki ekonomik, siyasal ve sosyal gelişmeleri müspet olarak değerlendiren genel görüşün tamamen karşısında alan yorumlar da vardır. Rene GUENON, ilerlemeyi başlatan veya yeni ve

⁴¹ KONGAR, Emre, a.g.e, s. 349.

etkili bir ivme kazandıran Rönesans fikrini yani rönesansı bir "başlangıç" olarak gören modernleşme kuramıyla taban tabana zıt bir bakış açısıyla rönesansı bir başlangıç olarak değil bir "son" olarak görmektedir. Ona göre "ortaçağ, Sarlman'ın saltanatından ondördüncü yüzyılın başına kadar sürmektedir. Bu tarihten sonra, gittikçe hızlanarak günümüze kadar gelen yeni bir çöküş dönemi başlamıştı. Çağdaş bunalımın gerçek başlangıç noktası bu tarihtir: Ortaçağ boyunca Batı uygarlığıyla sarmaş dolaş olan Hristiyanlıkta ilk tökezleme bu tarihte görülür. Hristiyanlıkla yakın ilişkisi olan feodal sistem de aynı tarihte dağılmaya başlamıştır. "Ulus"ların temelleri de aynı tarihlerde atılmaktadır. Bu yüzden, yeni çağları, genellikle kabul edilen tarihten yaklaşık iki yüzyıl önce başlatmak gerekir. Rönesans olsun reform olsun her şeyden önce sonuç durumundadırlar." "...Halkın rönesans dediği şey aslında pek çok şeyin sonu olmuştur: Greko-Romen uygarlığa dönmek bahanesiyle bu uygarlığın kitaplara yansıyabilen en dış kabuğu alınmıştır"⁴². GUENON, kısa bir süre içerisinde ortaçağ uygarlığının unutulmuş ve onunla bağların tamamen koparılmış olmasını şaşırıcı bulmaktadır. 17. yüzyıldan sonraki hakim fikir olan Ortaçağı, bir kasvet, cehalet ve barbarlık dönemi olarak tanıtan efsanenin kendiliğinden doğduğu ve yaygınlaştığını belirten Guenon, bunu tarihin düpedüz çarpıtılması olarak yorumlamaktadır.

⁴² GIDDENS, Antony, *Sosyoloji*, İhtar Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 24.

Guenon'un bu karşıt fikri yani, rönesans'ın bir yükselişin değil; bir çöküşün başlangıcı olduğu görüşünün temelinde, Hindu öğretisindeki "Manvantara" adı verilen ve bir insan çevirimini dört döneme ayıran felsefi görüş yer almaktadır. Bu çevirimin dördüncü veya son aşaması olan "Kali-Yuga"⁴³ tarih öncesi zamanlara kadar gerilere götürülmektedir. Guenon'un bu görüşe eklediği şey, Rönesans diye adlandırdığımız dönüm noktasının çöküşe giden doğrusal çizgide, çöküşe hızlandırıcı ivme kazandırdığı bir konumda olması yönündeki açıklamalarıdır.

Guenon'un bu görüşleri, "rönesans" hakkındaki genel açıklama tarzının tamamen karşısında yer almaktadır. Onun Hindu öğretisindeki Kali-Yuga (karanlık çağ) ile modern toplumu ilişkilendirerek: modern toplumun bir karanlık çağ içerisinde düşünmesi onu modern toplumun bir bunalım içinde olduğu sonucuna götürmektedir. Kali-Yuga: Hindu öğretisindeki Manvantara adı verilen bir insan çeviriminin çöküşe doğru giden çizgideki son aşamasına "Kali-Yuga" veya "karanlık çağ" denir. Söylendiğine göre bu dönem altıbin küsur yıl önce, yani klasik tarihin kaydettiği en eski dönemlerden çok daha önce başlamıştır. Daha önce bütün insanlığın elinin altında olan doğrular o zamandan beri günden güne küllenmiş ve bu doğrulara ulaşmak her geçen gün biraz daha zorlaşmış, bu doğrulara yaklaşabilenler de gittikçe azalmıştır. Bilinen bütün çağlardan önce de var olan "gayri beşeri" hikmet hazinesi (hiç kaybolmayacağı düşünülse bile) en azından,

⁴³ GIDDENS, Antony, *Sosyoloji*, İhtar Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 110.

gittikçe kalınlaşan perdelerin altında kalmaktadır ve bu perdeleri aralayıp ona ulaşmak artık olağanüstü güç bir iştir".

Yorumlama tarzındaki bu karşıtlıklara rağmen üzerinde birleşilen bir nokta vardır ki o da, Rönesans'ın bugün modern veya gelişmiş Batı diye adlandırılan ülkelerin varmış oldukları toplumsal, ekonomik ve siyasal yapılanmanın önemli temel taşlarından biri olmasıdır.

Rönesans'ı önceleyen dönemdeki keşifler ve ticaretin yaygınlaşması, rönesans'ın önemli bir vechesi olarak gösterilen hümanizme aykırı gelişmelerle birlikte olmaktaydı. Bu ticari kapitalizm döneminde çay, kahve, kakao, tütün gibi tarım ürünleri, platin, altın, gümüş, civa ve dahası köle ticareti olmak üzere herşeyin ticareti yapılmaktaydı. 1500'lü yıllarda denizaşırı ticaret yapabilen gemilerin büyük bir çoğunluğunu ellerinde bulunduran İspanyol ve Portekiz'liler, Hindistan, Afrika ve Latin Amerika'daki yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin üretilmesinde ve değerli madenlerin maden ocaklarından çıkarılmasında yerli halk bu işlerin emek gücünü köle olarak karışılıyorlardı. Sömürgeciliğin apaçık görülebildiği bu dönemde yerli halk açısından, GALEANO'nun "toprağın zenginliği insanın yoksulluğunu doğuruyor" saptaması geçerlidir.

İspanyol ve Portekiz'lilerle başlayan denizaşırı ticaret ve sömürüye daha sonraları İngilizler, Fransızlar, Hollanda'lılar'da katıldılar. Yeni keşfedilen kıtalardaki bütün tabii ve beşeri zenginlikler Avrupa Kıtası'na akmaya

başladı. "Altın, gümüş ve bakırın Avrupa'ya gelişiyle 1500-1650 yılları arasında kıtanın metal stokları iki katına çıktı⁴⁴.

Ortaçağ Avrupası'nda meydana gelen bu gelişmelerle, günümüz modern toplumları diye adlandırılan toplumlarla aralarında doğrudan bir ilişki yok gibi görülse de, diğer kıtalardan Avrupa'ya aktarılan bu zenginlikler, daha sonraki "endüstri devrimi"nin hammadde ve sermaye birikimini sağlamada önemli rol oynamıştır.

İktisadi alanda meydana gelen bu gelişmelerin yanı sıra rönesans ve aydınlanma ile birlikte, dini, (kilisenin toplum üzerindeki baskısının azalması) entellektüel (hümanizm ve bireyin toplumun baskısından kurtulması gerektiği yönündeki görüşlerin yoğunluk kazanması), siyasi (krallık ve feodalite sisteminin zayıflaması) alanlarda da görülen bu çok yönlü etkilerle birlikte toplumsal yapı yeniden yapılanmaya başladı. Artık bu tarihten sonra Avrupa'da bütün bu alanlarda inişli çıkışlı gelişmeler zinciri başlamış oldu. Avrupa imparatorlukları arasında sömürge savaşları, İngiltere'nin yükselişi, Fransa'da siyasi alandaki çalkalanmalar, Fransız İhtilali, parlamenter sistem denemeleri, Amerika macerası, ABD'nin yeni kıta üzerindeki filizlenmesi, teknik alandaki gelişmeler ve nihayet endüstri devriminin İngiltere'de başlaması bu gelişmeler zincirine eklenen ve sosyal yapıya büyük çapta hareketlilik ve dinamizm getiren önemli halkalar durumundadır.

⁴⁴GIDDENS, Antony, a.g.e., s. 145.

C. SANAYİ KAPİTALİZMİNİN GELİŞİMİ

Son üçyüz yılı kapsayan bir dünya kapitalist sisteminin gelişiminde sanayi kapitalizminin ortaya çıkması ve yaygınlık kazanması önemli bir kilometre taşıdır. Sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasına yukarıda değinilen ticari kapitalizm aşamasındaki birikimlerin etkisi büyüktür. Sanayi kapitalizmine geçişle "ticaret kapitalizminin en büyük katkısı, kırsal kesimi üretim çevirimine sokmuş olmasıdır. Yerel zanaatçı uzak mesafedeki tüketicilerin ihtiyaç ve zevklerini bilecek bir konumda değildir. Bunu yapabilecek tek insan tacirdir. Ve çok erken bir dönemde şehir tüccarı kırsal kesimin bir ucuz emek deposu olduğunu farketti. Her ne kadar köyün dokumacısı, çivi imalatçısı yahut bıçakçısı kasaba ve şehrin usta veya kalfaları kadar vasıflı değilse de, tüccara maliyetleri düşüktür. Ayrıca, kırsal sanayi, loncaların ürünün tabiatına, imalat tekniklerine ve işletme büyüklüğüne getirdikleri sınırlamalara da bağımlı değildir. Sonuç puting-out sistemi oldu (dışarı iş verme yahut fason imalat)⁴⁵. Bu sistemin temel özelliği, imalatın ve pazarlamanın koordinasyonunun tüccar tarafından yapılıyor olmasıdır. Tüccar müşterinin ihtiyaç duyduğu ürünü imalatçıya sipariş verir üretilen malları da müşterilerine ulaştırırdı. Burada imalatçılar her ne kadar üretim araçlarına sahip olsalar da mamullerini pazarlara

⁴⁵ ÖZEL, Mustafa, "Sanayi Sonrası Feodalizm", İktisat ve İş Dünyası Dergisi, s. 4.

ulaştırabilecek durumda değillerdi. Böyle bir durumda en çok kazanç sağlayan taraf aracı durumunda olan tüccar kesimiydi.

Herşeye rağmen puting-out sistemi ile üretim yapmanın sınırları vardı ve her geçen gün çoğalan sermayenin ihtiyaçlarına tam cevap veremiyordu. Yeni ve daha ileri bir teknolojik örgütlenmeye ihtiyaç vardı. Sanayi devrimi bu açıdan adeta kaçınılmazdı. Bu devrim, insan hüneri ve kuvvetinin yerine makinelerin, canlı güç kaynaklarının yerine cansız güç kaynaklarının (su dolabı ve en son buhar motoru), geleneksel hammadde yerine kok kömürünün ikamesi ve nihayet işin "gözetim altındaki sık biçimler içinde" örgütlemesi yani fabrika sistemi demektir⁴⁶.

"Putting-out sistemi"nden "fabrika sistemi"ne geçişle birlikte emek ile sermaye daha üst düzeyde ayrılmış oldu. Fabrikada insan gücünün yanısıra daha üst düzeydeki bir güç kaynağı devreye girdi. İşgücünün yönlendirilmesi ve eşgüdümü sağlamak için fabrika içi disiplin kuralları getirildi. Bütün bu dönüşümler hemen değil fabrika sisteminin başlaması ve gelişmesiyle aşama aşama gerçekleşti.

Fason imalattan fabrika sistemine geçiş "sanayi devrimi" olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu geçişi kesin çizgilerle sınırlandırmak veya belirli kalıplara oturtmak pek mümkün değildir. Herşeyden önce sanayi devrimini

⁴⁶ ÖZEL, Mustafa, a.g.m, s. 5.

önceleyen birçok faktör vardır ve bunlar gözardı edilmemelidir.

Fabrika sistemine geçilmeden önce de sanayi vardı. Ancak bu sanayi zanaat düzeyindeydi. 18. Yüzyıl sonlarına varıldığında bu alanda büyük değişiklikler ortaya çıktı. Bu değişimler, üretim araçlarını hem nitelik hem de nicelik olarak etkiledi. Makinaların gelişimi ve dolayısıyla maliyetlerin yükselişi, artık işçilerin bunlara tek başlarına sahip olamayacaklarını gösteriyordu. Buharın kullanımı da bu makineleri bir araya getirme, yani fabrika da bir bina içinde toplama zorunluluğunu getirdi. Böylece ekonominin verileri, aynı zamanda da günlük yaşamın çerçevesi değişti. Ayrıca taşımacılıktaki ilerlemeler de bazı dönüşümlere neden oldu. Bu arada makineler de buharın kullanımı, kömür ve demir sektörünü etkileyerek "birinci sanayi devrimi" diye adlandırılan dönemi belirginleştirdi. Demiryolu, deniz ulaşımı ve karayollarının yaygınlık kazanmasıyla taşımacılıkta önemli gelişmeler oldu. Dokumacılık gelişerek kendisine geniş pazarlar bulmaya başladı. Kömüre alternatif olarak petrol ve elektriğin devreye girmesiyle de "ikinci sanayi devrimi" başlamış oldu.

Birinci sanayi devriminin gerçekleştirilmesinde önemli etki İngiltere tarafından geldi. Dokumacılıkta teknolojik gelişmelerle üretimde büyük bir patlama geliştirildi. James Watt'ın 1700'lü yılların sonuna doğru buhar makinesine piston sistemini eklemesiyle enerji alanında ilerlemeyi sağladı. Odun kömürünün yerine kok kömürünün kullanılmaya başlaması, dökme demirden

fırında elik yapımı tekniğinin bulunması, 1800'lü yılların başında büyük ölçüde uygulanmaya konulması, İngiliz sanayisinin büyük bir hızla gelişmesine sebep olmuştur. İngiltere'nin bu üstünlüğü sağlamadaki avantajlarından biri de demiryollarının ülke içinde yaygınlık kazanmış olması ve o dönem itibariyle sömürgelerin büyük bir kısmını elinde bulundurması dolayısıyla ülkeye sürekli bir hammadde akışını ve dolaşımını gerçekleştirmiş olmasıdır. 1820'deki sonuç şaşırtıcıydı: İngiltere'de bu tarihten itibaren ulusal sanayi tarımı geçmişti. Ancak sanayi ve ekonomi alanındaki zafer sosyal alana pek yansıtılamamıştı. Zanaatlarından ve köylerinden kopan işçiler büyük bir sefalet içindeydiler. Böylece İngiltere sanayileşmenin iyi ve kötüsünü bir deneyim olarak yaşadı.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında hızla gelişen sanayi insanların ümit ettiği refahı ve mutluluğu sosyal hayata yayamamıştır. Sanayileşme milyonlarca insanı köklerinden koparmış, karşılığında ise yoksulluğu ve sefaleti getirmiştir. Fabrikalar birer kışlaya dönmüş, işsizlik, açlık, hastalık gibi faktörler, teknoloji ile birlikte geleceği umulan zenginlik ve refahın yaygınlaşması fikrinin bir yanılsama mı olduğu düşüncesini açığa çıkarmıştır. Bu durum karşısında Saint Simon, Proudhon veya Marx başta olmak üzere birçok düşünür toplumsal hayattaki bu düzensizliği şiddetle eleştirmişlerdir. Ancak 1848 yılından sonra ekonomik alanda önemli düzelmeler oldu. Teknolojik ilerleme sürdükçe refah yaygınlaştı ve mutlu sarmal işlemeye başladı. Yatırımları tahrik için kar ve talep birbirleriyle yarıştılar. Fabrikalar daha ucuz maliyetlerle üretim yapmaya, böylece yeni işler yaratıp,

üretileen malları satın alacak yeni gelirlere yol açtılar. Sarmalda önce İngiltere yükselmeye başladı. Tekstil ve demir çelik üretimindeki öncülüğüyle sanayi çağının ilk iki aşamasına egemen oldu. 1850'lerde diğeer Avrupa ülkeleri gelişmelerden yararlanmaya başladı: İngiltere onların mallarını satın alıyor, bu da onlara İngilizler'in mamül mallarını satın alma gücü veriyordu⁴⁷.

Teknolojik alanda, fabrika sisteminde birbiri ardına gelen yenilikler, üretimde yeni tekniklerin bulunması, yeni tekniklerin üretimi artırması, bunun bir sonucu olarak da ulusal gelir açısından büyük ekonomik avantajlar sağlaması artık insanların refah düzeyini yükseltmeye başlamıştı. Ancak bu birden bire olmadı. Yaşam standartlarını düzeltme yönündeki çabalar, teknolojik buluşlar kadar hızlı değildi.

Sanayi devriminin etkilerinin yoğun olarak yaşandığı 18. Yüzyıl İngiliz toplumu, yine de yerel toplulukların geleneklerinin hala ağırlığını hissettirdiğı, dinin devam eden etkisiyle sosyal entegrasyonu sağlamış bir toplumdur. Bugün alışık olunan kuruluşlar o günlerde yoktu veya gelişmesini tamamlamamış durumdaydı: sadece fabrikalar ve devlet daireleri değil, yüksek okullar, hastaneler ve hapisaneler ancak 19. Yüzyılda yaygınlaşabilmiştir⁴⁸. 1850'lerdeki ekonomik alandaki iyileşmeler ve refahın toplumsal sınıflara yayılması pek uzun sürmedi. "Yirmi yılı aşkın iktisadi canlanma (boom) ve yaklaşık on yıllık

⁴⁷ ÖZEL, Mustafa, **Amerikan Yüzyılının Sonu**, İz Yayıncılık, 1993, s. 47.

⁴⁸ GIDDENS, Antony, **a.g.e.**, s. 25 vd.

serbest ticaretten sonra zorluklar uç vermeye başladı: 1873 dolaylarında başlayan "zor zamanlar" doğrudan doğruya kendilerinden önce rahat dönemden kaynaklanıyordu. Teknoloji ve yatırımlar aşırı kapasiteye yol açtı ve sonuçta aşına olduğumuz yatırım çevrimleri mantığı yerli ve uluslararası ekonomileri kısıktırak yakalayiverdi. Immanuel Vallerstein'e göre, ilk endüstriyel çekirdek olan İngiltere yarı-periferi durumundaki ülkeleri yeni ve daha geniş bir çekirdeğe çekti: dünya serveti arttı, fakat bu değişim geniş ve zor ayarlamalar gerektiren muazzam yapısal kayışlara yol açtı⁴⁹.

Sanayi devriminde öncülük eden İngiltere'nin 1870'lere kadar elinde bulundurduğu üstünlük, 1880'lere doğru ABD ve Almanya tarafından ele geçirildi. Ekonomik bakımdan bu üstünlüğün sağlanmasında o ülkelerdeki teknolojik gelişmelerin yanı sıra, siyasi alanda da sömürgeler aracılığıyla üstünlük sağlama çabalarının da etkisi olmaktadır.

Sanayi kapitalizminin oluşumun ve şekillenişinin üzerinde etkin role sahip unsurlardan birisi de düşünsel alandaki gelişmelerdir. Milton FRIEDMAN ve Rose D. FRIEDMAN kollektif bir varlık olan toplumun yaşamındaki güçlü dalgalanmalara dikkati çekerek, bu dalgalanmaların fikir öncülerinden yayılarak yavaş yavaş ortaya çıktığını belirtirler. Bugünkü modern toplumun (İngiltere ve ABD örneği) belirlenmesinde önemli dalgalar olarak;

⁴⁹ GIDDENS, M., a.g.e, s. 47.

- Adam Smith Akımı (Laissez-Faire'in doğuşu).
- Fabian Akımı (Refah Devletin'in Yükselişi)
- Hayek Akımı (Serbest Piyasanın Yeniden

Canlanması) gibi düşünce sistemlerini belirlemektedirler. Onlara göre bu akımlardan ilk ikisi tamamlanmış üçüncüsü ise hala devam etmektedir. "Her bir dalga elli veya yüzyıl sürdü. İlkinin (yani serbest piyasa ve Laissez-Faire'in) düşünce iklimine girişi İngiltere'de 1776 ile 1883 arasında ve Birleşik Devletler'de de 1776 ile 1885 arasında olmuştur. Düşünsel düzeyde kolektivize doğru geçiş ise İngiltere'de 1883'den 1950'ye kadar; ABD'de ise 1885'den 1970'e kadar olmuştur. Ancak bunlar çok kaba tarihlerdir. Bu tarihler on yıl daha önceye ve sonraya kaydırılabilir."

Bunlardan Laissez-Faire akımı, ekonomik siyasal ve sosyal yapıya olan etkilerinden dolayı oldukça önemlidir. Bütün bu teknolojik yeniliklerin ve düşünce sistemlerinin toplumsal hayata yansımalarıyla, toplumsal hayatta da o güne kadar görülmemiş hızla önemli değişiklikler olmuştur.

"Toplumsal hayatın yapısındaki bu değişiklikler kuşkusuz biraz da maddidir. Bir tarihçinin endüstri devrimini tanımlarken dediği gibi:

"Modern teknoloji yalnızca daha çok değil, aynı zamanda daha hızlı üretir; dünün el becerikleriyle hiçbir şart altında üretilmeyecek eşyalar ortaya koyar. Kızılderililerin kullandığı en iyi öreke bile çukruk kadar ince ve düzgün iplik eğiremez; Onsekizinci yüzyıl Hristiyan ülkelerindeki bütün demirciler çelik levhaları modern haddahane kadar büyük, düzgün ve homojen bir

biçimde üretememiştir. En önemli modern teknoloji, endüstri öncesi çağda tasavvur bile edilemeyen şeyler yaratmıştır. Bu sonuçta, mal ve hizmetlere muazzam bir üretim artışına ve çeşitliliğe yolaçmış ve ateşin bulunmasından bu yana hiç birşey insanın yaşama biçiminin tek başına böylesine değiştirememiştir. 1750'nin İngilizli maddi eşya bakımından Sezar'ın lejyonerlerine kendi toplumunun çocuklarından daha yakındı."⁵⁰

Sanayi Kapitalizmine geçişle birlikte başlayan hızlı değişim süreci, günümüz modern toplum tipine gelinceye kadar devam etti. Modernleşmenin tarihini anlatırken buraya kadar olan açıklamalarımızda, sanayi kapitalizmi kavramı ve bu kavramla göndermede bulunulan dönemin özellikleri, konuya sadece kapitalist sistem açısından yaklaşıp; bu sistemin karşısında olan sosyalist sistemin gözardı edilmiş olduğu şeklinde algılanabilir. Ancak bu sosyalist sistemi, sanayileşme sürecinin dışında düşünmekten değil, modernleşme kuramcılarının konuya bu yönde yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. İleride daha ayrıntılı ve geniş bir şekilde üzerinde duracağımız, modernleşme kuramı, genel anlamıyla, kapitalizme kendi başına geçemeyen, batılı olmayan toplumların⁵¹ batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş⁵² modern ve geleneksel olarak

⁵⁰ ÖZBEK, Meral, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, s. 33.

⁵¹ KONGAR, E., **a.g.e**, s. 227.

⁵² KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 23.

nitelenen iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanan toplumsal değişme kuramı şeklinde tanımlanabilir.

Modernleşme kuramının bu tanımından da anlaşılacağı üzere toplumsal değişmenin yönü ve hedefi olarak gelişmiş kapitalist ülkeler sözkonusu edilmektedir. Ancak Raymond ARON modernleşme teorisyenlerinin takip ettikleri genel çizginin dışına taşarak, az gelişmişler açısından ortaya koyduğu toplumsal değişme modelini, kapitalist veya sosyalist sistem açısından değil "sanayi toplumu" kavramı açısından yorumlamaktadır. Aron sanayi toplumu konusunda şunları ifade etmektedir: "Kapitalizm kavramı yerine, tarihi ve temel bir kavram olarak sanayi toplumu (teknik, bilimsel ve rasyonel toplum) kavramını tercih ediyorum. Bu kavramdan hareketle farklı sanayi toplumu tiplerini birbirinden ayırt ederek, büyüme modelleri veya aşamaları fikirlerini işledim. Dört temel kavram; sanayi toplumu, sanayi toplumu tipleri, gelişme modelleri ve safhaları teorinin aşamalarını oluşturur".

Dünyada İkinci Harp'den sonra, çoğunluğu "az gelişmiş", bu nedenle de kalkınma tutkusu içinde olan elliden fazla yeni devletin kurulması, sanayi-öncesi ve sanayi toplumu ayrımını iyice pekiştirmiştir. R. ARON bu hususta şöyle diyor: "Asya ülkelerine yaptığım geziler, zamanımızın hayati kavramının sanayi toplumu kavramı olduğu şeklindeki görüşümü kuvvetlendirmiştir. Avrupa, Asya'dan bakıldığı zaman, temelden farklı iki dünya (Sovyetler ve Batı Dünyası) olarak görülmemektedir. Demek ki Dünya'da tek bir gerçek vardır, o da sanayi uygarlığıdır. Sovyet toplumu ve Batı toplumları aynı bir

cinsin, aynı bir sosyal tipin yani ileri sanayi toplumunun iki türünden başka bir şey değildir". Yine R. ARON'a göre "Sovyet rejimi kendisini Batı ekonomilerine yaklaştıracak bir dönüşüm içindedir"⁵³. ARON'un bu öngörüsü, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkelerinde son birkaç yıl içinde meydana gelen hızlı ve çaplı değişikliklerle birlikte, günümüzde daha anlamlı bir hale gelmektedir. On yıl öncesine kadar kapalı toplum yapısı niteliğinde olan Sosyalist ülkelerde son birkaç yıl içinde önemli değişiklikler meydana geldi. Bu gelişmeler çift kutuplu dünya sisteminin bir kutbunun ortadan kalkmasına sebep olarak, Batı toplumları ve bunlar içinde de ABD bu tek kutbun uç noktasında yer almıştır. Bu durum birçok düşünür tarafından "Kapitalizmin Zaferi" olarak değerlendirilmektedir.

⁵³ ARON, Raymond, **La Lutte des Classes**, Paris 1985, s. 27.

III. BÖLÜM

MODERNLEŞME KURAMI

A. MODERNLEŞME KURAMLARI

Modernleşme teorisyenler arasında D. Lerner, Eisenstadt, N. Smelsel ve M. J. Levy gibi isimler önde gelmektedir.

Modernleşme teorisini Lerner'in, modernleşmeyi bir batılılaşma olarak tanımladığı daha önceden belirtilmişti. Bu sebeble o, Atatürk devrimlerinin de batılılaşmayı temel alan bir modernleşme projesi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴

D. Lerner, geliştirdiği modernleşme modelinde beş değişken ele almaktadır:

1. Kentleşme: Bir ülkenin kentleşme derecesinin % 25'i aşma durumunda modernleşmenin başlangıç noktasının gerçekleşme koşulu oluşmuş demektir.

⁵⁴ CANATAN, Kadir, **Bilgi ve Hizmet Dergisi**, İz Yayıncılık, Ankara 1994, s. 19.

2. Okuma yazma oranlarındaki artış da bir modernleşme göstergesi olarak ele alınmıştır.

3. Halkın ekonomik, sosyal faaliyetlere katılma oranını yükselten kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve yaygın bir boyut kazanması.

4. Fikir düzeyi de bir modernleşme ölçütü olarak ele alınmıştır.

5. Empati oranı.⁵⁵

D. Lerner, empati kavramını geliştirmekle modernleşmeye yeni bir boyut kazandırmıştır.

Lerner'e göre bu değişkenlerin en yüksek olduğu toplumlar, modern toplum ve bu değişkenlerin en düşük olduğu toplumlar da geleneksel toplum olarak adlandırılmaktadır. Lerner, modernleşmenin akılcı ve pozitivist bir ruhtan beslendiğinin de altını çizmektedir.

N. Smelser, ise modernleşmeyi ekonomik kalkınmayla yakından ilişkili olarak ele almaktadır. Weber'den etkilenen Smelser, modernleşme için birbirleriyle ilintili dört değişme sürecinden söz etmektedir.

1. Teknolojik alandaki değişme süreci: Kalkınan toplum basit ve genelleştirilmiş tekniklerden bilimsel bilginin uygulanmasına doğru olan değişen bir toplum.

2. Tarımsal alanda: Kendi kendine yeterli olan bir geçimlik durumundan ticarî amaçla üretim yapılan toplum tipine geçiş.

⁵⁵ ATAY, Mahmut, **Değişik Sosyolojisi**, Ders Notları, Elazığ, s. 70.

3. Endüstri alanında: Kırsal yörelerden kentleşme sürecine geçilmiştir.

Smelser'e göre bu dört süreçle birlikte siyasal, eğitim, dinsel ve tabakalaşma alanında değişimler meydana gelmektedir.⁵⁶

Eisenstadt, modernleşmeyi tarihsel olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal ve siyasal sistemlere doğru bir değişme süreci olarak tanımlar.

Özellikle 60'lı yıllardan sonra oluşturulan modernleşme teorileri batı eksenslidir. Gelişebilmenin koşulu olarak batının geçmiş olduğu aşamaların izlenmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım modernleşme kuramcıları tarafından oldukça sert olarak eleştirilmiştir. Çünkü batılı toplumlar ile batılı olmayan toplumlar başlangıç noktaları bakımından aynı noktada işe başlamamışlardır. Başlangıç noktalarındaki farklılıklar izledikleri süreçleri ve varacakları noktayı farklılaştırır. Bu farklılıklardan bazıları şunlardır:

1. Batılı toplumların sanayileşmeleri sırasında demografik bir durgunluk yaşanırken bugün gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir nüfus artışı gözlenmektedir.

2. Teknoloji bakımından önemli farklılıklar vardır. Teknolojik gelişmeler ilk döneminde yavaş bir süreç

⁵⁶ ATAY, Mahmut, a.g.e., s. 25.

izlerken oysa ki bugün gelişmekte olan ülkeler, isterlerse ve güçleri yetiyorsa en son teknolojileri ithal edebilirler.

3. Batılı olmayan ülkelerin gelişme ve rekabet şansları, bugün gelişmiş ülkeler tarafından oldukça sınırlandırılmıştır. Ama batılı gelişmiş ülkeler, gelişme durumlarında böyle bir engel ile karşılaşmamışlardır.

4. Batılı toplumların değişme süreci kendi iç dinamiklerine dayanırken bugünkü gelişmekte olan toplumlardaki değişme süreçleri dış faktörlerce belirlenmektedir. Küreselleşme bu süreci daha da hızlandırmıştır.

5. Batılı devletler o zamanlar kendi gelişmelerini yayılmacı bir politika ile dış kaynaklara dayanarak tamamlamışlardır. Oysa ki batılı olmayan toplumlar bırakın başkalarını sömürmeyi bizzat kendileri sömürgeciliğin ahtapot kolları arasında yaşama mücadelesi vermektedirler.⁵⁷

Modernleşme kuramcılarından Eisenstadt'a göre, bir ülkenin modernleşme sürecinde farklı bir yol izlemesine etki eden faktörler arasında;

- a. Kendine özgü kültürel değerler,
- b. Uluslararası baskılar,
- c. Ülkenin kendi seçtiği hedefler,
- d. Gelişme politikaları sayılabilir.⁵⁸

⁵⁷ CANATAN, Kadir, a.g.e., s. 18.

⁵⁸ CANATAN, Kadir, a.g.e., s. 19.

M. Levy ise modernleşme hakkında daha önceki modernleşme kuramcılarına göre daha farklı düşünmektedir. Onra göre, modernleşmek için modernleşmiş toplumların benzer şartların gerçekleştirilmesi sorun değildir. Bir anlamda Levy, modernleşme için gerekli olan özellikler aynı olmadığını, farklı olduğunu ifade etmektedir. örneğin, bütün toplumların Japonya'nın modernleşme yolunu izlemeleri gerekmez.

1960 yıllarından sonra geliştirilen modernleşme kuramlarından biri de üçüncü dünya ile geliştirilen bağımlılık teorisidir.

Bu teorinin en önemli temsilcileri Paul Baran, I. Wallestein, A. G. Frans ve S. Amin'dir. Bağımlılık teorisinin dünyadaki ileri kapitalist ülkeleri sosyo-ekonomik ve siyasal üstünlüklerini, diğer gelişmekte olan toplumları sömürerek elde ettikleri ve üçüncü dünya ülkelerini kendilerine bağımlı kıldıkları görüşünden hareket ederler.⁵⁹

Bir anlamda çevre ülkelerin merkez ülkelere bağımlılığı çevre ülkelerin modernleşmesini engellemiştir. Bağımlılık teoristlerine göre az gelişmiş ülkelerin geri kalmış durumları sözü edilen ülkelerin geleneksel değerlerinden arınamadıklarından dolayı değil, aksine batı kapitalizminin kendilerini sömürmelerini engelleyemediklerinden dolayı geri kalmışlardır. Gelişmiş kapitalist toplumlar üçüncü dünya ülkelerinden hammadde, yer üstü

⁵⁹ KIZILÇELİK, Sezgin, **Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Emre Yayınları, Konya, s. 109.

ve yeraltı kaynaklar ve ucuz işgücü temin ederek gelişme gösterirken diğer ülkeler de aynı hızla gerilemişlerdir. Bu sebeble bu düşünürler üçüncü dünya ülkelerinin batıya olan bağımlılığının sona ermesi gerektiğini ifade ederler. Görüldüğü gibi batı ülkelerinin gelişmişliğini endüstri, kapitalizmin kendi dışındaki dünyadan bağımsız olarak gelişmediği düşüncesi bu teorisyenlerce de reddedilmektedir.

Özellikle Marksist yaklaşımlardan etkilenen bazı düşünürlerin şiddetli saldırılarına, eleştirilerine maruz kalmıştır. Marksist anlayış, batı kapitalizminin batı dünyasında ortaya çıkışını batının iç dinamikleriyle veya webergen tezler ile açıklanamakta, tam bunun aksine batı ülkelerinin kendi dışındaki ülkeleri sömürmeleri şeklindeki argümanlarıyla açıklamaya çalışmışlardır.

Bugün bazılarınca savunulan dikat çekici bir anlayış da şu şekilde formüle edilmiştir: "Kapitalizmin yayılması az gelişmişliğin doğmasına yol açmıştır."⁶⁰

⁶⁰ GIDDENS, Anthony, **Sosyoloji**, İhtar Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 139.

B. MODERNLEŞME KURAMINI İNCELEYEN DÜŞÜNCELER

Sosyal düşünce tarihinde, toplumların değişim süreçlerini açıklama yönündeki görüşler oldukça eskilere götürülebilir. Bu düşüncelerle modernleşme kuramı arasında; direkt bir ilişki kurulamasa da modernleşme kuramına temel teşkil edebilecek niteliklerinden dolayı, modernleşme ile ilgili açıklamalarımıza katkıda bulunabildiği ölçüde üzerinde durulacaktır.

Sosyal değişme kavramı çok geniş bir kavram olup modernleşme kavramını da kapsayıcı bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla burada sosyal değişme kavramını bütün yönleriyle ele almak, bu araştırmanın sınırları dışında kalan bir yaklaşımdır. Burada, sosyal değişme kavramıyla, modernleşme kavramı birbirleriyle ilişkilendirilerek incelenecektir. Sosyal değişme kavramını kapsamlı bir şekilde ele alıp incelemek, ancak ayrı bir araştırmaya konu olabilir.

Sosyal düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan İbn-i HALDUN'un sosyal değişme ile ilgili görüşleri günümüz toplumlarındaki değişimleri açıklamada tümüyle yeterli değilse de genel bir değişme modeli sunmasından dolayı, günümüzde üzerinde sıkça durulan yaklaşımlar arasında yer almaktadır.

İbn-i HALDUN'a göre "evrenin ve toplumların yapısı durağan değil değişkendir. Tekdüze oluşan ve gelişen bir olay yoktur. Bu nedenle tarih alanında egemen süreç değişmedir. Her toplumun kendine özgü bir oluşum, gelişim ve yıkılış şekli vardır"⁶¹. Sosyal değişme bütün toplumlar için evrensel bir süreçtir. Modernleşme kuramcılarının sundukları toplumsal değişme modellerindeki bazı özellikler, İbni Haldun'un değişme modelinde de vardır. İbni Haldun ikili bir toplum sınıflaması ortaya koymaktadır. Bu sınıflamaya göre toplumlar göçebe ve yerleşik düzene geçerler daha sonra bir başka göçebe toplum tarafından istila edilerek ortadan kaldırılır ve bu durum döngüsel olarak devam eder.

İbni Haldun'a göre, göçebe ve köylülerin bir araya toplanarak ihtiyaçlarını temin etmeleri ve geçinmeleri, sosyal hayatları icabı olarak, geçinebilecekleri besinleri, barınakları ve vücutlarını ısıtmak için gerekli vasıtaları temine mahsus kalır. Bunlar bu ihtiyaçların ancak hayatlarını koruyacak ve ancak yaşamlarına yetecek miktarda temin edebilirler. Çünkü bundan fazlasını temin etmekten acizdir. Bu tarz hayat yaşayanlar sonradan halleri genişleyecek, ihtiyaçlarından artacak derecede zenginlik ve genişlik elde ederlerse, bu hal onları bir yerde yerleşmeye ve geniş yaşayışa sevk eder. Bunlar daha sonra hayat için bir zaruret olan nesnelerden fazlasını elde etmek üzere, birbirine yardım etmeye başlarlar. Yiyecek maddelerini ve giyimlerini çoğaltırlar, bunları güzelleştirmeye ve

⁶¹ KIZILÇELİK, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri I*, Mimoza yay, Konya, 1992, s. 9.

süslenmeye ve şehir hayatı yaşamak üzere şehirler ve kasabalar bina etmeye başlarlar⁶². İbni Haldun'un görüşlerinde kent toplumunun önemli bir yeri vardır. Ona göre kentleşmeye başlayan bir toplumdaki sosyal değişme şöyle gerçekleşir: "Bunlar bir kısmı sanat ve sanayi alanda çalışarak geçinmeyi, diğer bir kısmı ticareti meslek edinirler. Bunlar göçebelerden ve köylerde yaşayanlardan daha çok para kazanır, göçebe ve köylülerin daha önceki durumundan hangi alanlarda farklılık gösterdiği üzerinde durulmuştur. Yerleşik hayata geçen bu toplumda sanat, sanayi ve ticaret gibi alanlarda sağlanan gelişme beraberinde mesleki farklılaşmayı da getirmiştir⁶³.

İbni Haldun'un önemle üzerinde durduğu kentsel toplum, modernleşme kuramı açısından ileride daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız D. Lerner ve M. J. Levy ve diğerleri için de önemli açıklamalara konu olmuştur. Lerner, modernleşmenin temelinde kentleşmenin yattığını düşünür. Lerner'e göre geleneksel toplumdan modern topluma geçişte okuma-yazma, katılma ve empatinin yanısıra kentleşme ve değişim sürecinde önemli bir yere sahiptir. Ancak kentleşmeye verilen bu önem İbni Haldun açısından olumsuz; Lerner açısından ise olumludur. İbn-i Haldun'dan daha sonraki dönemlerde N. L. Dani-levsky, O. Spengler, A. J. Toynbee gibi düşünürler, İbni Haldun'da olduğu gibi toplumun bir organizmaya benzeterek, bütün toplumlar için evrensel bir sosyal değişme modeli sunarlar.

⁶² İbni HALDUN, *Mukaddime* I., Dergah Yay, İst., 1982, s. 509.

⁶³ İbni HALDUN, *A.g.e*, s.320.

Spengler, sosyal değişmenin niteliğini ve yönünü açıklarken, kültür kavramını değişmenin odağına yerleştirir. Ona göre "her kültürün çocukluğu, gençliği, erginliği ve yaşlılığı vardır. Her kültür kendi uygarlığını yaratır. Uygarlık aşaması kozmopolitik, kentleşme, bilimsellik, halkın kitleleşmesi ile belirlenir. İlk aşamalarda ise kan bağlılığı ve topluluk (cemaat) havası egemendir"⁶⁴. Yine Spengler'in bu görüşünden de İbni Haldun'un görüşlerinde olduğu gibi, modernleşme kuramcılarına veya modernleşme teorilerine kaynaklık edebilecek nitelikteki önemli yaklaşımlar görölmektedir. Uygarlık düzeyine ulaşmış toplumlar için belirlenen özellikler modernleşme kuramcıları açısından da üzerinde durulan özelliklerle yakınlık arz etmektedir.

A. J. Toynbee, tarih hakkındaki incelemelerini günümüz sorunlarına da yansıtmaktadır. Çağdaş sosyologlardan olan Toynbee, insanlık tarihinin gittikçe çok daha hızlanarak geliştiğini söyler. Bu hızlanmanın kanıtı olarak da aşağıdaki tabloyu verir:⁶⁵

⁶⁴ KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 74.

⁶⁵ TOYNBEE, Arnold J., **Change and Habit**, Oxford University Press, London, 1966, s. 21.

Aşağı paleolitik teknoloji çağı	1.000.000 yıldan az
Yukarı paleolitik teknoloji çağı	50.000-30.000 yıl
Neolitik teknoloji tarım ve hayvanların ehlileştirilmesi çağı	9.000 yıl
Gemiler için rüzgar gücünün kullanılma çağı	5.000 yıl
Değirmenler için su gücünün kullanılma çağı	2.000 yıl
Deneyisel bilimin teknolojiye uygulanma çağı	350 yıl
Su ve rüzgar gücü dışında kalan inorganik enerjinin kullanılma çağı	200 yıl
Elektrik kullanılma çağı	120 yıl
Petrol kullanılma çağı	60 yıl
Atom enerjisinin kullanılma çağı	20 yıl

Toynbee tarihsel açıdan toplumların değişim süreçlerini yukarıdaki tabloda olduğu gibi kronolojik olarak açıklarken, değişim sürecini etkileyen temel ölçüt olarak "teknoloji"yi almaktadır. Modernleşme kuramı ile sunulan toplumsal değişme modellerinde de "teknolojik gelişme"nin öncelikli bir role sahip olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla Toynbee, ortaya koyduğu organizmacı evrensel değişme modeliyle her ne kadar eleştiriye konu olan görüşlere sahipse de modernleşme teorilerine katkıda bulunan düşünceleri de barındırmaktadır. Yine bu şekilde

teknolojinin, sosyal değişme üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu söyleyen bir başka düşünür ise E. Child'dır.

H. Spencer'in evrimci temele dayanan toplumsal değişme anlayışında endüstri sürecinin önemli bir etkisi vardır. Sanayi devriminin toplumların sosyal yapılarını hızlı bir şekilde değiştirdiğı 1800'lerde yaşamış olan Spencer'e göre endüstriyel gelişme uzun yıllar boyunca birikerek devam edegelmiştir. Ve son zamanlarda endüstriyel gelişme hızını arttırmıştır. Bu da toplumların hızlı bir dönüşüm yaşamalarına sebep olmuştur. Yani Spencer'in toplumsal değişme (evrim) modelinin temel belirleyici faktörü "endüstrileşme"dir. Spencer günümüzün modern toplumlarının temelini atıldığı dönemlerde, toplumların maruz kaldığı değişimi açıklamada her ne kadar yetersiz kalmışsa da; bu hızlı değişim süreci üzerinde endüstrileşmenin etkisini tespit etmede başarı göstermiştir. Zira endüstrileşmenin modern toplum olabilmedeki gerekliliğı daha sonraları ve modernleşme kuramcıları tarafından sık sık gündeme getirilmiştir.

H. Spencer'in çağdaşı olan A. Comte, zamanındaki gelenekselliğı savunan düşünceyle, reformcuların düşüncelerini birleştirmeye çalışmıştır. Onun "toplumsal statik" ve "toplumsal dinamik" kavramlarını kullanırken yaptığı açıklamalarında, bu birleştirme çabaları görölmektedir. Bu kavramları Comte, iç içe işlemiştir. Ancak daha sonra Comte'u yorumlayanlar, onun sosyal dinamik kavramını daha ön planda ele aldığı şeklindeki açıklamalar ağırlık kazanmaktadır.

Comte, toplumsal değişme ile ilgili görüşlerini açıklarken bilimlere ve bireylere uyguladığı "üç hal yasası"nın toplumlara da uygulamaktadır. Ona göre toplumlar teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç aşamadan geçerler. Araştırma konumuz açısından burada üzerinde önemle durduğu bu aşama icatların, sanayi devriminin ve toplumsal dönüşümün hızlı bir şekilde yaşandığı döneme tekabül etmektedir. Comte'a göre teolojik ve metafizik aşamalardan geçen toplum, "1800'lü yıllarda bilime olan inancın egemen olduğu pozitif aşamaya ulaşmıştır. Pozitif aşamada insanlar teolojik ve metafizik aşamalardan farklı olarak doğal olayları açıklamak için tanrı fikri ya da niteliği belli olmayan soyut güçleri araştırmak yerine daha somut öğelere yönelmişlerdir. Bu aşamada insan zekası, mutlaka bulmanın ne kadar zor olduğunu anlamıştır. Dolayısıyla insanlar, somut, gözlemlenebilir olayları araştırmaya yönelmişlerdir. Bu bağlamda Comte'a göre insan akli fenomenlerin sınıflanması ve gözlemlenmesi üzerine konsantre olmalıdır. Çünkü, teolojik ve metafizik spekülasyonların fenomenleri belirlemede belirli yöntemleri yoktur. Pozitivizm, verilerin sınıflandırılması ve gözlemlenmesini adeta tanrılaştırır. Pozitivist düşünme, endüstriyel teşebbüsçülerin ortaya çıkmasına neden olur ve bu değişmeyle birlikte endüstriyel çağ ortaya çıkar, aynı zamanda pozitif düşünce doğal güçlerden yararlanmayı hedefler, dünyadaki maddi kaynakların şeklini değiştirir, icatların yapılmasına zemin hazırlar"⁶⁶. Comte'un pozitif aşama için belirlediği bu özelliklerin temelinde pozitif

⁶⁶ KIZILÇELİK, S., a.g.e, s. 56.

bilim anlayışı ve sanayileşme yatmaktadır. Toplumların tarihten getirdikleri bilgi birikimlerinin yanısıra icatların hızlı bir şekilde ard arda gelmesi teknolojik alanda önemli gelişmelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak da sanayileşme, toplumun temel yapısını değiştirmiş ve bilim adamı ve sanayicilerin toplumdaki fonksiyonu artarken rahipler ve aristokrasinin egemenliğinde daralma olmuştur.

Comte bu görüşleriyle günümüz modern toplumları diye adlandırılan Batılı toplumların bugünkü duruma gelmelerindeki belirleyici faktör olarak sanayileşmeyi gösteren modernleşme kuramcılarına bir nevi kaynaklık eder durumdadır.

1789 Fransız İhtilali'nden sonraki dönemde yaşayan E. Durkheim, hem Fransız İhtilali'nin hem de sanayi devriminin toplumu nasıl ve ne yönde etkilediğini çağdaşlarıyla birlikte gözlemlene olanağı bulmuştur. Durkheim, bu gözlemlerine ve incelemelerine dayanarak toplumsal değişimin temeline "işbölümü" faktörünü yerleştirir. İş bölümünün yanısıra "nüfus" toplumların farklılaşmasında birlikte etkindirler. Nüfusun az olduğu ve iş bölümünün gelişmemiş olduğu toplumlarda "mekanik dayanışma" şeklinde yaptığı ikili sınıflamada belirlediği özelliklerle, kendinden önce yaşamış bir düşünür olan F. Tönnies'in "cemaat", "cemiyet" şeklinde ikili sınıflamada belirlediği özellikleri arasında bir paralellik vardır. Bu iki düşünürün birbirine yakın özellikleri bünyesinde barındıran ikili sınıflamaları aynı zamanda, modernleşme kuramı açısından

da önemle üzerinde durulan "geleneksel" "modern" şeklindeki sınıflamanın da temelini oluşturmaktadır.

Toplumsal değişimin temeline "iş bölümü" kavramını oturtan Durkheim, bu kavramla, teknolojiyle birlikte gelen sanayileşmenin, toplumdaki uzmanlaşmanın ve farklılaşmanın artışı ifade etmektedir. Dolayısıyla "teknoloji" burada işbölümüne yol açtığı için ana neden durumundadır.

Yukarıda incelediğimiz Spencer ve Comte gibi Durkheim de evrimci bir çizgi yakalamıştır. Endüstri devrimi diye adlandırdığımız dönemde yaşamış olan bu düşünürler birbirlerinden farklı toplumsal değişme modelleri ortaya koysalar da o dönemin toplumsal yapısını açıklamada hem kendilerinden sonraki düşünce sistemlerine (Diyalektik, işlevselci, çatışmacı) ışık tutmuşlar hem de eleştiri konusu olmuşlardır.

Genel olarak sosyal değişmeye, özel olarak da inceleme konumuz olan modernleşmeye yönelik bu düşünceler içerisinde K. Marx'ın fikirleri, yukarıda ele aldığımız evrimci düşüncelerden oldukça farklılıklar arz etmektedir. Düşüncelerini diyalektik bir çerçevede sunan Marx'ın değişme modeli, o dönemdeki, ekonomik alanda özgürlüğü temel alan yaklaşıma bir tepki niteliğindedir. A. Smith ve S. Mill'in fikirleri doğrultusunda ortaya çıkan liberalizm, ekonomik alanda özgürlüğü temel almaktaydı. Ancak bu sistemdeki uygulamaların sonucunda ortaya çıkan olumsuzlukları gören S. Simon, L. Blanch, Proudhon gibi düşünürlerin eşitliği temel alan yaklaşımları, K. Marx'da daha etkili

savunucusunu buldu. Dolayısıyla liberalizme karşı sosyalizm fikri, o dönemdeki ekonomik sistemleri belirleyen karşıt iki düşünsel platformu meydana getirdi⁶⁷.

Diyalektik modeller, evrimci modellerin özel bir şeklidir. Evrim sırasında ortaya çıkan her aşamanın kendisini ortadan kaldıracak ve zıddını yaratacak öğeleri de beraberinde getirdiği fikrine dayanır⁶⁸. Diyalektik modellerin bu ortak özellikleri Marx'da da görülür. Ona göre, kapitalist toplumdaki sömürü arttıkça, sermaye ve mülkiyet, sonunda tek elde toplanacak ve toplumun bütün geri kalan kısmı proleterleşecektir. Bu sürecin sonunda da proleterya iktidara el koyacak ve üretim araçlarının mülkiyetini devlete verecektir. Fakat bunu yaparken kendisini de bir sınıf olarak yok edecek, bütün sınıf farklılıklarını ve düşmanlıkları ortadan kaldıracaktır. Böylece sınıfsız topluma ulaşılmış olacaktır. Burada esasları açıklanan Marxizm, Alman ideolojisinin, İngiliz ekonomi politiğinin ve Fransız sosyalizminin bir karışımı olarak ortaya çıkmıştır⁶⁹.

Marx'ın bu toplumsal değişme modeli kapitalizmin olumsuzluklarını ortaya koyma yönünde oldukça önemli kabul edilmiş; ancak sınıfsız toplum ütopyasıyla da bir çok eleştirilere konu olmuştur. Diyalektik modeller içerisinde önemli bir yeri olan Marx'ın modelinde, kapitalist toplum ve ardından geleceği düşünülen sosyalist toplum modern toplum kategorisinde yer almaktadır.

⁶⁷ ELİBOL, S., *Felsefe*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara, 1993, s. 110.

⁶⁸ KONGAR, E., *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁹ KONGAR, E., *a.g.e.*, s. 132.

Modernleşmenin tarihçesi bölümünde, sanayi devrimiyle gelen toplumsal dönüşümün, bazı özellikleri üzerinde durmuştuk. Bu özellikler günümüz modern toplumları diye adlandırılan, toplumların yapı taşlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla modernleşmeye doğru bir çizgi takip eden değişme süreci bir birikim sonucu oluşmuştur. Geçişler esnasında büyük toplumsal problemler ortaya çıkmış, bu toplumsal problemleri azaltmak için sürekli düşünsel çabalar içerisine girilmiştir. Bu düşünce çabalarını sınıflandırmak mümkündür. Araştırmada bu düşünce sistemleri, sosyoloji tarihi açısından önemli ve modernleşme teorilerinin oluşmasına katkıda bulundukları ölçüde incelenmiştir. Bu düşünce sistemleri içerisinde "fonksiyonel model"lerin ortaya çıkması tarihsel açıdan büyük boy teorilerden sonra gelir ve değişen toplumu açıklamada büyük teorilere nazaran daha kapsayıcı niteliğe sahiptir. Burada fonksiyonelist düşünürlerden önemli gördüğümüz üçünün görüşleri üzerinde durulacaktır.

W. Ogburn, fonksiyonelist düşünürler içerisinde kültür kavramına ağırlık vermektedir. Ona göre toplumsal değişme kültürel evrim sonunda ortaya çıkar. Kültürel evrimi açıklayan ögeler ise dört tanedir;

- 1) İcat,
- 2) Birikim,
- 3) Yayılma,
- 4) Uyum sağlama⁷⁰

⁷⁰ OGBURN, William F., **Social Change**, Viking Press, New York, 1950, s. 375-393.

İcat sadece mekanik değil aynı zamanda toplumsaldır. Herhangi bir icat üç ögenin birleşmesi ile meydana gelir. İcadın yapılması için 1) zihinsel yetenek 2) toplumsal talep 3) kültürel taban ögeleri gereklidir.

Birikim, kültürel tabana yapılan ilavelerin toplamıdır. Bu ilaveler yeni buluşlar şeklinde yapılır. Birikimin en hızlı olduğu alan bilim alanıdır. Birikim sonucu insan kendinden evvel yaşamış olanların mirasına konar.

Yayılma, bir icadın, ortaya çıktığı kaynaktan başka yerlere dağılması sürecidir. Yeniliklerin yayılması haberleşme ve ulaşımın gelişmesi sonunda oldukça hızlanmıştır.

Uyum sağlama, tüm toplumsal ve kültürel sistemin yeni icada göre kendisini yeniden düzenlemesidir. Kültürel sistemin her ögesi birbiriyle ahenkli bir şekilde bütünleşmiştir. Bu bütünleşme ancak uzun süre durgun olan toplumlarda görülür. Hiç bir yeniliğin ortaya çıkmamış olması, bu ahenkli bütünlüğün nedenidir. Yeni bir icat ortaya çıktığı zaman kültürel sistemin bazı ögeleri değişir. Öteki ögeler ise, bir süre sonra değişen bu ögelere uyum sağlar. Bu uyum sağlama hemen ve bütün ögeleri kapsayan şekilde olmaz. Her ne kadar tarihsel gelişim çerçevesi gözönüne alındığında, uzun vadede bu uyum sağlamanın yarattığı sorunlar görülmezse de, bunlar kısa vadede, çok şiddetli şekilde ortaya çıkabilir⁷¹.

⁷¹ KONGAR, E., a.g.e, s. 169-170.

Ogburn'un belirlediği bu durum "kültür boşluğu" veya "kültürel gecikme kuramı" sanayileşmeyle birlikte maddi alandaki değişmelerin, manevi alanı da etkilemesini ve bu etkileme sürecinde ortaya çıkan sorunları dile getirmede önemli katkılar sağlamıştır. Ona göre sosyal problemler uyum sağlamadaki olumsuzluklardan kaynaklanır. Kültürü "maddi" ve "manevi" olmak üzere iki alana ayıran Ogburn, problemlerin bu alanların herhangi birindeki değişimin, ötekini etkilerken orada bir boşluğun olmasından meydana geldiğini belirtir. Dolayısıyla, Ogburn bu çerçevede ortaya çıkan problemleri, nüfus, ekonomik dalgalanmalar ve sosyal çözülme olarak tespit etmiştir.

Kültürel gecikmenin meydana getirdiği problemlerden sosyal çözülme, kültürü oluşturan maddi ve manevi her unsurun arka planında onu meydana getiren inanç ve değerler sisteminin var olduğu gerçeği ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla yenilik bir toplumdan diğerine aktarılırken, aynı zamanda yeniliği meydana getiren zihniyet ve değerler de alıcı toplumun zihniyet ve değerlerini etkiler⁷². Gökalp, bu etkilenmenin yani sosyal çözülmenin önüne geçebilmek için Batılı toplumlardan sadece bilim ve tekniğin alınması gerektiğini, ancak ülkenin tarihinden getirmiş olduğu kendine özgü hars (kültür)ını korumasını önermektedir⁷³. Ancak, terminoloji

⁷² TÜRKOĞAN, Orhan, **Değişme, Kültür ve Sosyal Çözülme**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 1988, s. 63.

⁷³ GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Toker yay, İstanbul, 1988, s. 15.

ithal eden ülkeler için maddi kültür ürünlerini almak ve geliştirmek, bunu yaparken de manevi kültürü korumak pek mümkün olmamıştır.

Ogburn "kültürel gecikme" kuramıyla, hızlı değişen teknolojinin, meydana çıktığı toplumda veya başka bir toplumdaki maddi olmayan yapısını açıklama ve sorunları ortaya koyma bakımından modernleşme teorilerine önemli katkılar ve ipuçları sağlamıştır.

Fonksiyonalizmin önemli temsilcilerinden üzerinde duracağımız ikinci isim T. Parsons'tır. O, özellikle yapısal-fonksiyonel yaklaşımın kurucusu olarak kabul edilir. Parsons, yapısal-fonksiyonel yaklaşımda, toplumsal olgu ve olayları açıklarken, aktör, statü-rol, sosyal akt (sosyal davranış), sistem, aksiyon ve sosyal yapı kavramlarını sıkça kullanmaktadır. Yani bu kavramlar onun yaklaşımında önemli bir yer almaktadır. Dolayısıyla o, sosyal değişme ile ilgili görüşlerini açıklarken de bu kavramlara yer vermektedir.

Parsons'ın değişme ile ilgili görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: "Parsons, aktörlerin davranış tercihlerinin yani toplumsal eylemlerinin ya da toplumsal ilişkilerinin meşru ya da beklenen eylem ve ilişkiler olduğunu belirlerler. Buradaki meşruluk terimi, bir yaptırımı kapsar ve belli bir eylemin yapılmasının hiç olmazsa kuvvetli bir şekilde eleştirileceğini belirler. Bir başka deyişle toplumsal kurumlar (din, ahlak, ekonomi gibi), bireylerin belli toplumsal kişiliklerinde sahip oldukları rollerin yerine getirilmesini düzenler. Bireyin,

toplumsal eylemleri, toplumsal kurumlar çerçevesinde ve davranış kalıplarına göre yapacakları tercihler sonunda ortaya çıkar. Parsons, kişilik sistemi özellikleri ile toplumsal değişmeyi bir denge içerisinde basitten karmaşığa doğru giden bir toplumun normal evrimi olarak görür. Fonksiyonların bölünmesi sonunda meydana çıkan bütünleşme ihtiyacı Parsons'un (kendi terimleriyle kişilik sistemleri ve toplumsal sistemler kadar, kültürel sistemlere de önem verdiğini göstermektedir. Bir diğer deyişle toplumsal sistemde fonksiyonların ayırımı sonunda meydana gelen yapısal farklılaşma kültürel sistemlerin yardımıyla bütünleşmeye gidecektir"⁷⁴. Görüldüğü gibi Parsons'un sosyal değişme anlayışında "bütünleşme" (integration) kavramının ağırlıklı bir yeri vardır. Parsons bu yönüyle, toplumlarda var olan "çatışma" olgusunun gözardı ettiği şeklindeki eleştirilere uğramaktadır.

Parsons'a göre bütünleşme, toplumun varlığını ve dengesini sürdürmesi toplumsal alt sistemlerin birbirleriyle ilişkilerini sağlayabilmesi ile ilgilidir. Alt sistemler arası etkileşim ağı sistemin bütünleşme hedefini gerçekleştirecek bir yapıdadır. Çünkü, bütünleşmenin eşlevsel zorunluluğu bütün sistemin etkin biçimde işlemesi yoluyla alt sistemlerin iç dinamiklerini uzlaştırmak ve alt sistemlerin karşılıklı rol-beklentilerini karşılamak işlevlerini gerektirir⁷⁵. Parsons, uzmanlaşmayla gelen fonksiyonların bölünmesi sonunda ortaya çıkan bütünleşme ve uyumu modern toplumun devamı için zorunlu

⁷⁴ KONGAR, E., a.g.e, s. 160.

⁷⁵ KIZILÇELİK, S., a.g.e, s. 286.

görmektedir. O, "modern Amerika"ya gelinceye kadarki, geçirilen "modernleşme aşamaları"nı şöyle belirler:

1. İlk Hıristiyanlık:
 - a. Kilise organizasyonunun fonksiyonel belirginliği
 - b. Kent toplulukları.
2. Ortaçağ periyodu:
 - a. Loncalar ve eşitlik
 - b. Kilisenin bilgiye katkısı.
3. Rönesans ve Reformasyona:
 - a. Kilise dahilinde laik kültür
 - b. Bireyselcilik.
4. Karşı Reformasyon:
 - a. Değer çokluğu
 - b. Laik toplumun meşruluğu.
5. Devletin Doğuşu:
 - a. Toprak aristokrasisi
 - b. Parlamento
 - c. Rasyonalizm
 - d. Laik kültür.
6. Endüstriyel ve Demokratik devrimler:
 - a. Endüstrileşme
 - b. Demokratikleşme.

7. Modern Amerika:

- a. Hükümet
- b. Eğitsel Devrim
- c. Sendikalar
- d. Yüksek endüstrileşme
- e. Lenguistik benzerlik

Parsons'un belirlediği bu modernleşme aşamaları, büyük ölçüde Batı Avrupa toplumlarının ve ABD'nin toplumsal değişimini yansıtmaktadır. Bu sınıflama aynı zamanda belirtilen toplumların bir nevi tarihsel gelişimlerini sunmaktadır. Parsons'un bu tipolojisinde görüleceği üzere, modern Amerika'nın oluşumunda belirtilen aşamalar Amerikan toplumuna uyarken; batı dışı toplumların tarihsel gelişimlerini açıklamaktan uzaktır. Dolayısıyla modernleşme kuramcılarının Batı dışı toplumlar için sundukları modernleşme modelleriyle önemli farklılıklar göstermektedir. Ancak Parsons'ın endüstriyel ve demokratik devrimler aşamasından itibaren belirlediği aşamalarda, modernleşme kuramı çerçevesinde sunulan özelliklerle de bir uyuşma sözkonusudur. Kısacası Parsons'ın belirlediği "modernleşme aşamaları" ile ilgili görüşleri, Max Weber'e kadar uzanan "modernleşme okulu"na bağlı olarak ortaya attığı düşünceler, günümüzdeki modernleşme kuramı olarak yoğunluk kazanan kuramsal düşüncenin oluşmasında önemli bir kilometre taşıdır.

Ogburn ve Parsons'tan sonra üçüncü olarak üzerinde duracağımız fonksiyonalist düşünür, R. K. Merton'dur. Merton, Parsons'la birlikte yapısal-fonksiyonel yaklaşımın

kurucusu olarak kabul edilir. Parsons'ta olduğu gibi Merton'da sosyal değişmeyi açıklama da "fonksiyon" kavramına ağırlık vermektedir. Ancak Merton fonksiyon kavramını Parsons'ın kullandığı anlamdan daha geniş bir anlamda kullanır ve bu kavrama, disfonksiyon (bozuk fonksiyon) ve non-fonksiyonel (fonksiyonel olmayan) gibi katkılar yapmıştır. Merton bu kavramları kullanarak, Parsons'ın belirttiği bütünleşmiş sistemin, bozuk ve aksayan yönlerinin de olabileceğini belirtmiştir.

Merton ayrıca, fonksiyonu, "açık fonksiyon" ve "kapalı fonksiyon" şeklinde de bir ayırıma tabi tutmaktadır. Ona göre, "açık fonksiyonlar, bir sistemin içinde bulunanlar tarafından arzulanan ve bilinen ve o sistemin uyum ya da adaptasyonuna katkıda bulunan nesnel fonksiyonlardır; gizli fonksiyonlar ise, bir sistemin içinde bulunanlar tarafından ne arzulanan ve ne de bilinen fonksiyonlardır⁷⁶.

Açık ve gizli fonksiyonları bu şekilde tanımlayan Merton, toplumsal değişmeyi açıklamada bu fonksiyon türlerinin incelenmesine ve anlaşılmasına önem verilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre toplumsal örgütlenmenin açık ve gizli fonksiyonları anlaşılmadan toplumsal değişme etkilenemez. Merton toplumsal değişmeyi açıklarken üzerinde durduğu bir başka kavram da "anomie"dir. Kişinin çevresini toplumsal yapı ve kültürel yapı olarak ikiye ayıran Merton, anomie kavramını şöyle tanımlar: "Anomie, özellikle kültürel norm ve amaçları ile, grup

⁷⁶ MERTON, R. K., Social Theory and Social Structure, The Free Press, 1964, s. 162.

üyelerinin bu norm ve amaçlara uygun davranışlar yapmalarını sağlayan ve toplumsal yapı tarafından saptanan kapasiteleri arasında kopma olduğu zaman ortaya çıkan kültürel yapının yıkılması durumudur"⁷⁷. Bu tanımdan hareketle Merton, denetim mekanizmalarının işletildiği müddetçe toplumsal ve kültürel yapı arasında herhangi bir kopma olmayacağını, sadece toplumsal sistemin değişeceğini öne sürmektedir. Ona göre anomie kontrol altına alınamadığı ve genişlediği zaman değişme hem toplumsal ve hem de kültürel yapıyı kapsayacak ölçüde yaygınlık kazanır. Dolayısıyla Merton, burada Parsons'ın bütünleşme, denge, uyum ve devamlılık gibi kavramlara ağırlıklık vererek açıkladığı fonksiyonalist yaklaşıma –kısmen de olsa– anomie ve değişme kavramlarını da eklemektedir.

Ogburn, Parsons ve Merton olmak üzere üç temsilcisini ele alarak incelediğimiz fonksiyonaliz, birçok yönüyle eleştirilere uğramıştır.

Antony D. Smith, "Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi" isimli eserinde fonksiyonalizmin eleştirilen yönlerini ele almaktadır. Ona göre "fonksiyonalizm, toplumsal değişmeyi açıklama yeteneğine sahip olmayan bir toplum görüşüdür. Hiç kuşkusuz, bazı çevrelerde bu görüş sadece doktrinal bir içerik taşır; hatta fonksiyonel yaklaşıma sempatisi olan yazarlar bile bu değerlendirmeyi izlemektedir. Belki bu düşünce bugün sempatizanlar ve

⁷⁷ MERTON, R. K., a.g.e, s. 163.

tarafsızlar arasında daha az yaygındır, fakat 940 ve 1950'ler boyunca, fonksiyonalizmin bir değişme değil fakat bir toplumsal denge olduğu düşüncesi çoğu sosyologlar tarafından kabul edilmiştir. En kaba hatlarıyla bu sosyologların görüşleri şöyledir: fonksiyonalizm, toplumsal değişme sorununun özüne inmez çünkü bu kuramsal yaklaşım normatif uyum doktrini'dir. Fakat normatif uyum somut, tarihsel dünyada nadiren söz konusu olan bir durumdur; bundan dolayı bir toplum modeli olarak fonksiyonalizm ampirik değişme süreçlerine açıklık getirmede yeterli ve uygun değildir. Bunun yanı sıra fonksiyonalizmin tarihsel ve içsel yapısı onun bir değişme kuramı oluşturmaya ilgisini ve yararını engeller⁷⁸. Burada ortaya konulan eleştiriler fonksiyonalist düşünürlerin statik önyargılarından kaynaklanmaktadır. Fonksiyonalizmi statik ve dinamik kavramları açısından eleştirenlere göre, fonksiyonalizmin ortaya koyduğu toplum yapısı zorunlu olarak statik bir yapıyı öngörmekte ve onun kaynakları ve gelişme çizgisi bu yaklaşımın dinamik bir analiz ortaya koymasını engellemektedir.

Fonksiyonalist yaklaşıma ikinci grup eleştiri ise fonksiyonalizmi tümüyle reddetmiş olanlardan gelmektedir. Burada sözkonusu olan eleştiriler sistemin normatif bütünleşmesi ve parçaların karşılıklı bağımlılığı gibi temel fonksiyonel sayıltılarda yoğunlaşmaktadır. Örneğin Gouldner, Merton'ın mevcut bir sistem için sözkonusu olabilecek belirli birimlerin veya kurumların

⁷⁸ SMITH, Antony, **Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi** (Çev. Ülgen OSKAY), Ege Üni. Yay, İzmir, 1988, s. 2.

işlevsizliği düşüncesini geliştirerek, parçaların eşit düzeyde karşılıklı bağımlılık içinde olduğuna ilişkin düşüncesinin geçerliliğini ve yararını kesin bir biçimde eleştirmiştir. Fonksiyonalizmi eleştirenlerin üzerinde durduğu bir başka husus da toplumdaki çelişkiyi, zorlamayı, çatışmayı gözardı etmesidir. Coser ve Gluckman fonksiyonel analizlerde rekabet ve çelişki süreçleriyle bağlantı kurulmamasından kaygı duymuşlardır. Toplumsal bütünlüğün sağlanması ve sürdürülmesinde çelişkinin, çatışmanın zorunlu bir öge olduğunu vurgulamışlar ve çeşitli türde çelişkinin, sosyal sistemin gelişmesi ve etkinliği için fonksiyonel olduğunu belirtmişlerdir. Coser ve Gluckman'a göre çelişki olmadan yaratıcılık yoktur; icat, yenilik olmadan hareket yoktur. Durgunluk çözümsüzlük getirir. Saf bir bütünleşme modeli ampirik bir zıtlık haline dönüşmüştür.

Fonksiyonalist teorisyenleri eleştirenler genellikle çatışmacı okul taraftarlarıdır.

C. MODERNLEŞME KURAMININ DAYANDIĞI BAZI UNSURLAR

Hem klasik düşünürlerin modernleşme yaklaşımlarında ve hem de sonradan geliştirilen modernleşme kuramlarında göze çarpan ilk nokta evrimciliktir. Fakat modernleşme kuramlarının ilk dönemlerinde tek yönlü doğrusal evrim anlayışı kabul görürken daha sonraları çok yönlü evrimi öngören anlayış kabul edilmiştir.

Modernleşme teorileri, modernleşen toplumların eskiye ait değerlerin kaybolduğu öncülüne dayanmaktadır. Bu husus da modernleşme teorilerine eleştiri yöneltmesini sağlamıştır. Modernleşmenin açıklanmasında kullanılan dikotimiler de modernleşme olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Diğer yanlış bir yaklaşım da geleneksel unsurların her zaman modernleşmenin önünde bir engel olduğu görüşüdür. Halbuki geleneksel toplum tipinden modern toplum tipine geçildiğinde meydana gelen toplumsal gerginlikleri ve çatışmaları yumuşatan tampon mekanizma işlevini gören bazı geleneksel değerler vardır. İslam toplumunda zekât kurumu bu işlevi gerçekleştirmektedir.⁷⁹ O halde geleneksel değerlerin modernleşmenin önünde engelleyici bir rol oynadığını söylemek mümkün değildir.

⁷⁹ CANATAN, Kadir, a.g.e., s. 17.

Modernleşmeyi tüm olarak iyi görmek de yanlış bir değerlendirme olsa gerek. Çünkü modernleşme faydalı bir süreci ifade edebileceği gibi kendine özgü yeni sorunlar da yaratmaktadır. Nasıl ki azgelişmişliğin sorunlarından söz ediliyorsa modernleşmenin de getirmiş olduğu sorunlardan bahsetmek mümkündür.

Modernleşme olgusunun sadece batılılaşma anlamında tanımlanamayacağı da burada vurgulanmalıdır. Gelişmekte olan toplumlar hiç bir zaman batı toplumları seviyesine ulaşamazlar. Ama modernleşme farklılaşmaktır, uzmanlaşmaktır, demokratikleşmektir, rasyonalleşmektedir ve teknoloji düzeyini yükseltmektir.

Modernleşme kuramının etkilendiği ikinci önemli paradigma A. Comte'un adıyla özdeşleşen bilimsel pozitivistizmdir. Gerek evrimciler ve gerekse pozitivistler o dönemde gelişme gösteren doğa bilimlerinin etkisi altında kalmışlardır. Nasıl ki doğa bilimciler doğanın işleyiş yasalarını ve nesneler arasındaki kaçınılmaz ilişkileri keşfediyorlarsa, sosyal bilimciler de aynı yöntemleri topluma ve tarihe uygulayarak toplumun ve tarihin gelişme yasalarını bulacaklardır. Pozitivistler toplumu tıpkı yaşayan bir organizma gibi ele alarak ilk önce onun bilgisini elde etmek, sonradan denetlemek istiyorlardı.

Modernleşme kuramcılarını ve gelenek içinde yeralan araştırmacılarını etkileyen üçüncü bir nokta işlevselciliktir. Evrimci düşüncenin aksine yapısal işlevselcilik, toplumu daha çok durağan ve organik bir bütün olarak ele almaktadır. Bu akımın tutucu olduğu belirtilmektedir.

Değişme olayına yeteri kadar yer vermeyen yapısal işlevselciler, statükoyu yasallaştırıcı bir tutum içine girerler. Bu eksikliği farkedenden bazı yapısal-işlevselciler, Durkheim ve Parsons'u izleyerek farklılaşma kavramına büyük önem vererek değişimin motoru olarak bu faktörü görmüşlerdir. Yapısal-işlevselciler, yapı, kültür, kişi ve doğa unsurlarını modernizm ile ilişkilendirmektedirler. Yapısal bakış açısına göre modernleşme bir farklılaşma süreci olarak ortaya çıkar. Kültürel bakış açısından modernleşme bir rasyonalleşme süreci olarak görülmektedir. Kişilik bakış açısına göre, modernleşme ise bireyselleşme olarak tanımlanır. Doğa bazında modernleşme ise evcilleşme olarak belirtilmektedir. Evcilleşme insanın doğal çevresini ve bu çevredeki hayvan türlerini denetlemektir.

Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra A.B.D.'li sosyal bilimciler, Türkiye'deki sosyal değişmeyi ve modernleşme sürecini sözü paradigmaya dayanarak açıklamaktadırlar. Levent köker bu paradigmayı şu şekilde belirtmektedir: "Sözkonusu paradigma bilgi kuramı bakımından amprist-pozitivist, toplum kuramı bakımından yapısal-işlevselci ve tarih kuramı bakımından da ilerlemeci özellikler gösterir."⁸⁰

Son olarak modernleşme kuramlarını etkileyen akımlar içinde difüzyon geleneğini de belirtmek gerekiyor. Difüzyonist (yayılmacı) akımın temsilcileri tıpkı suya atılan bir taşın sebep oyduğu halkaların genişleyerek

⁸⁰ KÖKER, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 9.

yayılması gibi belli bir uygarlık merkezinde ortaya çıkan yenilik ve keşif ve buluşların çevreye yayıl sürecini inceleme konusu olarak seçmişlerdir.

Modernleşme kuramları çoğu zaman yoğun eleştirilere maruz kaldı. Bu eleştiriler sadece batılı olmayan toplumlardan değil, batılı toplumlardan da geldi. Batı dünyasında modernleşmenin yarattığı sorunlar düşünürler arasında sürdürülen büyüme ve ilerleme çabaları hakkında ciddi kuşkular uyandırmış ve hatta modernleşmenin batılı olmayan toplumlar için anlamlı olup olmadığı da bazı düşünürler arasında tartışılır olmuştur.

Modernleşme kuramları yoğun eleştiriler karşısında 1960'lı yılların sonlarında ve 70'li yılların başında sürdürülen gözden geçirme çabalarının sonucu olarak modernleşme kuramlarının temel varsayımlarında bazı yumuşamalar ve iyileştirmeler görüldü. Bu bakımdan bol modernleşme kuramlarını incelerken erken ve geç modernleşme kuramları arasında bir ayrım yapmak gerekir. Erken ve geç modernleşme kuramları arasındaki farklılıkları iki ayrı modernleşme kuramcısının görüşlerini incelerken vurgulanmaya çalışılacaktır.

Yeniliklerin yayılışı kuramı ile ünlenen E. M. Rogers'ı erken modernleşmecilere C. W. Schoorl'u ise geç dönem modernleşmecilere bir örnek olarak verilecektir.

D. MODERNLEŞME KURAMININ ELEŞTİRİSİ

Modernleşme kuramı, endüstri toplumu kuramı ile doğrudan ilişkilidir. "Modernleşme Kuramı"nda "endüstri toplumu kuramı"nda olduğu gibi, endüstrileşmenin temelde özgürlük sağlayan ve ilerlemeci bir güç olduğu dolayısıyla Batı toplumlarının, "en gelişmiş" toplumlar için izlenecek bir model oluşturduğu kabul edilmektedir. Buradan da bu iki kuramın, iki temel varsayımı ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Batı-dışı geleneksel toplumlar sadece az gelişmiş değil, gelişmemiş toplumlardır. Dolayısıyla endüstrideki dönüşümün sarsıcı etkilerini beklemektedirler. İkincisi, bu toplumlar sanayileşmiş ülkelerin daha önce geçirdiği yollardan yürümek ve böylece endüstri toplumunun başarılarını elde etmek durumundadır⁸¹. Buradan anlaşılacağı üzere modernleşme kuramıyla, endüstri toplumu kuramı ortaya koyduğu varsayımları açısından önemli benzerliklere sahiptirler. Dolayısıyla "modernleşme" süreciyle, "sanayileşme" süreci, içiçe gerçekleşen değişme süreçleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Modernleşme kuramcılarının önde gelen isimlerinden Apter, modernleşme sanayileşme arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: "Gelişme, modernleşme ve sanayileşme... Her durumda birbirleriyle ilişkili olan bu olgular, genel bir

⁸¹ GIDDENS, Antony, **Sosyoloji, Eleştirel Bir Giriş**, (çev. N. Esengül-İ. Öğretir), İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 137.

temele yerleştirilebilir. Gelişme, en genelinde, topluluk içindeki işlevsel rollerin bütünleşmesinin ve verimliliğinin bir sonucudur. Modernleşme, özel bir gelişme biçimidir. Modernleşme üç durumu anlatır: Parçalarını kaybetmeden kararlı olarak yenileşen bir sistem; değışmiş, oynak bir sosyal yapı; ve teknolojik olarak gelişmiş bir dünyada yaşamak için gerekli olan yetenek ve bilgilerin sağılandığı bir sosyal çerçeve. Sanayileşme, modernleşmenin özel bir boyutudur. Toplum içinde stratejik işlevsel rollerin üretimle ilişkilendirilmesi olarak tanımlanabilir. Genellikle sanayileşmeden bir ülkenin modernleşmesi mümkün olabilir; fakat modernleşmeksizin sanayileşmek olanaksızdır"⁸². Düşünsel temellerinin önemli bir kısmını "endüstri toplumu kuramı"ndan alan modernleşme kuramı, bir zamanlar gördüğü itibarı daha sonraki dönemlerde ve günümüzde kaybetmeye başlamıştır.

Giddens, modernleşme kuramının eleştirilere uğraması sebebiyle etkinliğini kaybettiğini, ancak günümüzde akademik çevrelerde etkili olmağı devam ettiğini belirtmektedir. Giddens, modernleşme kuramını birçok yönüyle kendisi de eleştirmesine rağımen, 1960'lardan günümüze kadar, bu kuramın dünya sistemine önemli katkılarda bulunan işleri gördüğünü de kabul etmek gerektiğini söylemektedir. Ona göre bunun nedeni, bu kuramın dayandığı varsayımların, en geniş anlamıyla, Üçüncü Dünya ile karşılıklı ilişkiye girdikleri zaman, Batı yönetimlerince ve Birleşmiş Milletler gibi kuruluşlarla

⁸² CHODAK, Szolay, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, (Çev. S. Aydın) Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 24.

bağlantılı kalkınma amaçlı unsurlarca paylaşılmasıdır. Ona göre modernleşme kuramında endüstri toplumunun sahip olduğu kalkınmanın göstergeleri, sanayileşmemiş ülkelere dönük olarak izlenecek siyasal ve ekonomik politikaları yönlendirmede kullanmaktadır. Bu durumu olumlu olarak değerlendiren Giddens, sonucun hiçte bu şekilde gerçekleşmediğini belirtmektedir. Ona göre, "modernleşme kuramı sakat önermelere dayanmaktadır ve bir dereceye kadar Batı kapitalizminin dünya üzerindeki egemenliğinin ideolojik yönden savunulmasına yaramıştır⁸³.

Giddens'ın modernleşme kuramına yönelttiği eleştiriler, kuramın batı kapitalizmine ideolojik olarak sağladığı katkılar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunu da marxist düşünürlerin kurama bu yönüyle yaptığı eleştirilere gönderme de bulunarak yapmaktadır. Giddens, marxist düşünürlerin yönelttiği eleştirileri iki grupta toplamaktadır. Birincisi, kapitalist üretimin, durup dinlenmeden büyüme özelliğine sahip olması; ikincisi de, az gelişmiş toplumların kapitalist gelişmenin ilk aşamalarından bu yana kapitalist toplumlarla sistematik sömürü ilişkileri içinde bulunarak sömürülmüş olmaları.

Yukarıda belirtilen eleştirileri yönelten marksist düşünürlerin başlıcaları I.Wallestein, A. G. Frank, G. Arrighi ve S. Amin gibi isimlerdir. Bu düşünürler "Kapitalist Dünya Ekonomisi" olarak adlandırdıkları

⁸³ GIDDENS, Antony, a.g.e, s. 138.

ekonomik sistemi birçok yönden eleştirerek, 1970'lerden sonraki bunalım tartışmaları üzerinde durmaktadırlar⁸⁴.

Modernleşme kuramına yöneltlen eleştirilerden Marxist paradigmanın dışında kalan eleştirilerin en çok üzerinde durulan yönü "geleneksel toplum-modern toplum" ayrımı hususundadır. Geleneksel-modern ayrımına dayanmasından dolayı modernleşme kuramı, J. R. Gusfield tarafından yedi yanılaşa yönelik eleştiriye uğramaktadır. Ona göre modernleşme kuramının geleneksellik-modernlik ayrımından kaynaklanan yanıışlıkları şunlardır:

a. "Gelişmekte olan toplumlar durağan toplumlardır". Geleneksel toplumun her zaman bugünkü durumuyla değişmeyen bir yapıya sahip olduğunu varsaymak yanıltıcıdır. Bugün görülen ve "geleneksel" olarak isimlendirilen toplum tipi, çoğu kez değişmenin bir ürünüdür.

b. "Geleneksel kültür tutarlı bir norm ve değerler bütünüdür." Antropologların yaptıkları araştırmalara göre geleneksel kültürde üniform olarak düşünölen yapının içinde de çeşitli alternatifler sözkonusudur.

c. "Geleneksel toplum türdeş bir toplumsal yapıdır." Diğer toplumlar gibi Hint toplumu da kast sistemi içinde ve dışında yer alan farklı gruplarda farklı yaşam biçimini kurumsallaştırmıştır.

⁸⁴ WALLERSTEIN, Immanuel, G. ARRIGH, F. A. GUNDER, S. AMİN, **Genel Bunalımın Dinamikleri**, Belge yayınları, İstanbul, 1984, s. 79.

d. "Eski gelenekler yeni değişmeler tarafından yerlerinden edilir." Eski ve yeni kültür ve yapıların çalışmaksızın hatta karşılıklı uyum göstererek varolmaları toplumsal yapıda sık görülen bir durumdur. Dolayısıyla eski yeniyile zorunlu olarak yer değişmez.

e. "Geleneksel ve modern biçimler daima çatışma içindedirler." Özgül bir tarihsel ve kültürel durumdan ayrı birşey olarak "geleneksel toplum" soyutlaması, modernist biçimlerini, yadsımasını veya birleşmesini etkileyen özgül geleneklerin içeriğinin çeşitliliğini görmemektedir.

f. "Geleneksellik ve modernlik birbirini karşılıklı olarak dışlayan sistemlerdir." Bir toplum üzerindeki yeni etkiler karşısında her boyut aynı yönde işlev görmez. Geleneksellik ve modernlik çatışma içinde olmaktan çok, çoğu kez birbirini güçlendiren sistemlerdir.

g. "Modernleşme süreçleri gelenekleri zayıflatır." Bu durum kesinlik taşımaz; çünkü yeni kurumlar ve değerler eskisiyle kaynaşabilir ve karşılıklı olarak bir birlerini etkilerler⁸⁵.

Gusfield'in yaptığı gibi, modernleşme kuramının geleneksel-modern ayrımına dayalı eleştirilerin yanı sıra, kuramın özel bir alanına yöneltilmiş eleştiriler de sözkonusudur. Örneğin, kapitalist üretim tarzının, aşırı üretime ve buna bağlı olarak da aşırı tüketime dayalı olması, modern toplumlardaki lüks ve israfçı tüketim

⁸⁵ KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrosi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 149 vd.

alışkanlıklarıyla dünya kaynaklarının hızlı bir şekilde yokedilmesi ve ekonomik dengesizliklerin ortaya çıkışı, bunun sosyal hayattaki olumsuz etkileri, I. İllich'in "Tüketim Köleliği" adlı eserinde ele alınmaktadır⁸⁶. A. C. Zijderveld, "Soyut Toplum" adlı eserinde modern topluma soyut bir anlam yükleyerek, bu toplum içerisindeki modern insanın kültürel bir analizini yapmaktadır. Bu analizin yoğunlaştığı noktalar da bireyin topluma yabancılaşması sorunu ve yaşadığı kimlik bunalımıdır⁸⁷. Bir başka özel eleştiri alanı, modernleşmenin ekonomik boyutuna gelmektedir. Alvin Toffler "Ekonominin Çöküşü/Eko-spazm" adlı eserinde modern dünyanın, ekonomik bir bunalımla karşı karşıya olduğunu, "Dünyanın sonu, bir patlamayla veya bir iniltiyle değil, bir eko-spazmı ile gelebilir."⁸⁸ şeklindeki sözleriyle ifade etmektedir.

Modernleşme kuramının gerek özel bir yönüne gerekse bütününe yöneltilen eleştiriler, modernleşme kuramının en etkili olduğu dönem olan 1960'lar sonrasına rastlamaktadır. Modernleşme kuramına yöneltilen eleştiriler iki grupta toplanabilir: Modernleşme kuramını yine işlevselci paradigma içinde gözden geçiren görüşler ve bu kuramı tümüyle reddeden radikal kuramlar. Birinci gruptaki eleştiriler, geleneksel ve modern toplum

⁸⁶ ILICH, Ivan, **Tüketim Köleliği**, (Çev. Mesut Kardeşhan), Pınar Yayınları, İstanbul, 1990, s. 57.

⁸⁷ ZIJDERVELD, Anton, **Soyut Toplum**, (Çev. Cevdet Cerit), Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 71

⁸⁸ TOFFLER, Alvin, **Ekonominin Çöküşü**, (Çev. Mete Akçok), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 9.

kavramlarını korumuş; ancak bu iki kategorinin somut tarih içinde birbirlerinin zorunlu olarak dışlamayacağı, aralarında çeşitli değişik ilişkiler olabileceği görüşlerine yaslanmaktadır. (örneğin; Gendzier, Gusfield, Marriat ve Singer'in yapmış oldukları eleştiriler) İkinci grupta yer alan ve modernleşme kuramını tümüyle reddeden eleştiriler ise, yine 1960 sonlarında marksist paradigma içinde geliştirilen kuramlara dayanmaktadır. Bu kuramlar, doğrusal gelişme yerine döngüsel gelişme; modernleşen toplum yerine azgelişmişlik, bağımlılık, eşitsiz gelişme, kapitalist dünya sistemi, merkez-çevre kavramlarını getirerek sınıfsal ve uluslararası tarihsel faktörleri vurgulamışlardır⁸⁹.

Modernleşme kuramının tümüyle reddine yönelik eleştiriler esas olarak doğrudan modernleşme kuramıyla ilgili olmayıp, daha çok şu ana konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. a) Sosyal bilimlerde anti-pozitivizm b) siyasal felsefede Batı demokrasisinin eleştirisi⁹⁰. Modernleşme kuramına yöneltilen radikal eleştirilerin ilk dayanak noktası, sosyal bilimlerde geliştirilen anti-pozitivizit yaklaşımlardır. Higgot'ın da belirttiği gibi, modernleşme kuramına yöneltilen eleştirilerin temelinde, olguların kuramı çürütmüş olmasından çok 1960'ların sonlarında sosyal bilimlerin metafizik alanından kurtulup değerlerden arınmış bir alana girme çabalarının büyük ölçüde başarısız olduğu yolundaki yaygınlaşan inanç

⁸⁹ ÖZBEK, Meral, **a.g.e**, s. 37.

⁹⁰ KÖKER, Levent, **a.g.e**, s. 39.

yatmaktadır⁹¹. Paul Feyereband, pozitivist bilim anlayışını eleştiren düşünürlerin başında gelmektedir. "Bilim Kilisesi" adlı eserinde, bilim adamlarının bilimi bir zamanlar Roma Kilisesi'nin Hristiyanlığı savunduğu gibi şiddetli bir şekilde savunduğunu belirterek, bilimi ve bilimsel yöntemi eleştirmektedir⁹².

Sosyal bilimlerde son zamanlardaki bu anti-pozitivist yaklaşım, sosyolojinin bir eleştirel kuram niteliğinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eleştirel kuram olarak sosyoloji, toplumsal yapıyı olduğu gibi kabul etmez fakat şu soruları ortaya atar: gerçekleşmesi mümkün olan ve arzulanabilir nitelikteki toplum-değişme türleri nelerdir ve bunlara erişmek için nasıl çaba göstermemiz gerekir. Böylece eleştirel kuram olarak sosyoloji fikrini benimseyenlerin başında A. Giddens gelmektedir⁹³.

Modernleşme kuramının tümünden reddine ilişkin eleştirilerin ikinci grupta toplanan yaklaşım, Batı demokrasisinin eleştirisi niteliğindedir. Bu çerçevede Batı demokrasisine getirilen eleştiriler iki ana konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, Batı demokrasisinin tarihsel gelişimi hakkında, modernleşme kuramınca geçerli kabul edilen yorum tarzının reddi, ikincisi ise, Batı demokrasisinin kurumsal yapısı ile bu kurumsal yapının

⁹¹ HIGGOT, Richard A., **Political Development Theory**, London, 1983, s. 39.

⁹² FEYEREBAND, Paul, **Bilim Kilisesi**, (Çev. Cevdet Cerit), Pınar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 59.

⁹³ GIDDENS, Antony, **Sosyoloji, Eleştirel Bir Giriş**, (Çev. N. Esengül), İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 27.

ortaya çıkışında benimsenmiş bulunan değerler arasında bir ayrılığın çelişkinin ortaya çıktığı fikridir⁹⁴.

E. TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME

Modernleşmenin, Batılı toplumsal bilimciler tarafından, bütün gelişmekte olan toplumların, Batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş bir kavram olduğunu ve azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler açısından yaygın bir kullanımı olan değişme modeli olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla Batılı ülkelerin toplumsal ve fikrîsel bileşimine ulaşmayı amaçlayan Türkiye için de modernleşme kavramının önemli bir yeri vardır.

Modernleşme kavramı, muasırlaşma (çağdaşlaşma)⁹⁵ ve batıcılık⁹⁶ kavramlarıyla yakın anlamlar içermektedir. Türk toplumu açısından modernleşmenin temelleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme devrinin başlangıcına kadar gerilere götürülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme devrinde, Osmanlılar kendi uygarlıklarını Batı'nınkinden üstün saymışlardır. Dolayısıyla Batı'nın bir model olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak İmparatorluğun toprak

⁹⁴ KÖKER, Levent, **a.g.e**, s. 4.

⁹⁵ DEMİR, Ömer, ACAR, Mustafa, **Çağdaşlaşma**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 71.

⁹⁶ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 245.

kaybetmeye ve gerilemeye başlaması ve Avrupa'nın askeri üstünlüğü ele geçirmesiyle modernleşme ihtiyacı kendisini ciddi biçimde hissettirmiştir. Dolayısıyla Batıyı model olarak almanın ilk örneği askeri alanda gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Ahmet zamanında, özellikle 1720'lerden sonra, askeri alanda Batı'nın örnek alınması "Baticılığın ilk devresi" olarak kabul edilmektedir. Bu devrede Batı'nın askeri teknolojisinin savaştaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki inanç tartışılmaya başlamıştır. Bunun yanısıra bir başka tartışma konusu ise özellikle bir kısım ulema arasında, gerilemenin sebebi "din bütünlüğü"nün yitirilmesine bağlanmıştır⁹⁷. Batı'yı başlangıçta belli yönleriyle model olarak alma fikri Osmanlı aydın çevresinde ikili tartışmalara sebep olmuştur. Baticılığa karşı olan ilk tepkiler de yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. İbrahim Müteferrika isimli Batılı bir mültecinin, matbaa teknolojisini Osmanlı İmparatorluğuna getirmesi, bazı çevrelerce olumlu bulunmasına karşılık; imparatorlukta bir meslek dalı ve geçim kaynağı olarak hat ve tezhip sanatıyla uğraşan çok sayıdaki insanın durumunun ne olacağı dolayısıyla tepkilere de uğramıştır.

III. Ahmet döneminde, Batı'daki gelişmeler (askeri, ekonomik, sosyal) imparatorluk tarafından ilgiyle izlenmeye başlandı. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Nişli Mehmet Ağa gibi devlet katında görevli kişiler, Avrupa'daki bu gelişmeleri daha yakından incelemek için

⁹⁷ MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 12.

çeşitli başkentlere elçi olarak gönderildiler. Diğer taraftan, Batı uygarlığının gelişmiş teknolojisi ve sermaye birikimi sayesinde elde ettiği refah seviyesinden, Osmanlı yönetici sınıfı etkilenmiş ve Lale Devri olarak bilinen lüks ve tüketime dayalı bir yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. ancak bu yaşam tarzı orta ve alt sınıflara yayılmamış; hatta bu alt sınıflardan yönetici sınıfa karşı tepkiler başlamıştır⁹⁸. Bu tepkiler, Patrona isyanı, Kabakçı isyanı gibi ayaklanmaların çıkmasına, dolayısıyla o zamana kadar ki, halkın padişaha bağlılığı anlayışının zayıflamasına, padişahın ve yönetici sınıfın otoritesinin zayıflamasına, ayrıca tebanın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.

Batının askeri yapısını kurumsal ve teknolojik olarak örnek alma I. Mahmut, I. Abdülhamit ve III. Selim zamanında hızlanarak devam etmiştir. Bazı düşünürler, ilk modernleşme hareketlerinin III. Selim'le başladığını kabul ederler⁹⁹. İmparatorlukta Batılılaşmaya yönelik gelişmeler bu dönemde geleneksel Osmanlı kültürünün tepkadır.

Osmanlı İmparatorluğunda Batı'yı örnek alan yenilik hareketleri II. Mahmut zamanında da devam eder. Gerileme döneminde İmparatorluk, askeri alanda önemli yenilgilere ve toprak kaybına uğramasından dolayı, başa geçen reformcu padişahlar ilk olarak askeri alandaki yeniliklere yönelmişlerdir. II. Mahmut'da başa geçtiği zaman ilk olarak askeri yeniliklere karşı olan yeniçeri ocağını ortadan kaldırmıştır.

⁹⁸ MARDİN, Şerif, a.g.e., s. 12-13.

⁹⁹ YANARDAĞ, A. Faruk, İlker Yalçın, "Modernizasyon", **Kitap Dergisi**, Mart 1989, Sayı: 25, s. 7.

Batılılaşma açısından II. Mahmut devrindeki bir diğer gelişme, Batı'da görevli bulunan elçilerin Batı'daki feodal yapının çözülüp yerine yeni bir yapılanmanın yer aldığını görmüş olmalarıdır. 18. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar, halkın verimliliğini artıracak bir koruyucu tedbirler bütününe devlet politikası olarak uygulanmaya başlamış olmasıdır. Bir taraftan kralın otoritesi, temsilciler meclisiyle paylaşılırken, diğer taraftan, halkın mülkiyet hakları garanti altına alınmaya çalışılmıştır. Avrupa'daki bu yeni gelişmeleri gören hariciye memurları, bu gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Dolayısıyla Tanzimat'ın ilanında Batı'daki gelişmelerin önemli etkileri olmuştur. 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılması, 1839'da Tanzimat'ın ilanı¹⁰⁰ askeri alanda başlayan yenilik hareketlerinin ekonomik ve siyasal alana da yansımalarının göstergesidir.

Tanzimat'ın, Mustafa Reşit Paşa (ve onu izleyen Ali Paşa ve Fuat Paşa) gibi kurucuları, Batı'nın günlük kültürü de ikinci defa etkin bir biçimde imparatorluğa girmişti. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlararası ilişkiler "Avrupalı" olmuştu¹⁰¹ Batı'lı yaşam tarzı, Osmanlı'nın hayatına girerken önemli tepkilerde doğurmuştur.

1856 Islahat Fermanı'yla Tanzimat'takine benzer kararlar alınıyordu. Islahat fermanıyla müslüman halkın hakları sınırlandırılırken imparatorlukta yaşayan yabancı

¹⁰⁰ KONGAR, Emre, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı 2**, Remzi Yayınları, İstanbul 1985, s. 512.

¹⁰¹ MARDİN, Şerif, a.g.e., s. 15.

halkların haklarına genişlemeler getiriliyordu. Osmanlı İmparatorluğunda birliği sağlamak ve Osmanlılık şuurunu geliştirmek için alınan Islahat Fermanı kararları uygulamada istenilen sonuçları vermemiştir. Islahat Fermanı'yla "gayri müslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkanları (mali kaynakları, organizasyon bilimleri ve Batı diplomatik desteği sayesinde) müslüman teb'ayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü. Bundan sonraki Türk düşünürlerinin çoğu bu iktisadi gelişme farkını Batı'ya verilmiş ödünlerin sonucu saymışlardır"¹⁰². Dolayısıyla uygulamasının getirdiği aksaklıklar Cevdet Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınlar tarafından eleştirilmiştir.

Batıcılık fikri II. Abdülhamit döneminde de devam etmiştir. II. Abdülhamit Batıcılığı Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyor; bunun yanında müslümanlığı teb'ası arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu yönüyle II. Abdülhamit, Batı uygarlığının teknolojik ve eğitimsel yönüne ilgi duymakta kültürel ve sosyal yönüne itibar etmemektedir. II. Abdulhamit'in Batıcılığı sadece teknik, askeri teşkilat, eğitim ve idari sistem bazında alması, Jön Türkler diye bilinen grubun tepkisini çekmiştir. Çünkü onlara göre "bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa Medeniyetidir"¹⁰³.

¹⁰² MARDİN, Şerif, a.g.e., s. 16.

¹⁰³ HANIOĞLU, H. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 1981, s. 18.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı döneminde Batıcılık fikri farklı bir boyutta gerçekleşmektedir. Bu yıllarda hızla gelişen Japoya örneği, dönemin aydınları arasında "Batı'nın tekniğini alıp, kendi kültürümüzü koruma" tartışmalarını doğurmuştur. Bu dönemde İttihat ve Terakki Partisi'nden Batı'nın üstün bir medeniyet olduğu görüşü savunulmaya devam ederken; Mehmet Akif ve Ziya Gökalp gibi düşünürler medeniyetle kültür arasındaki sınırı belirlemeye çalışmışlardır¹⁰⁴. Gökalp kültür kavramı yerine kullandığı hars ile medeniyet arasında bir ilişki kurarak bunları birleştirmeye çalışır. Gökalp'ın hars kavramıyla kastettiği şey "Türk harsı"; medeniyet kavramında kastettiği şey de "Batı Medeniyeti"dir.

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Batı medeniyetiyle bütünleşme çabaları devam etmiştir. Kıyafet kanunu, latin alfabesine geçiş, halifeliğin kaldırılması, medreselerin kaldırılması, çok partili hayata geçiş vb. bu çabaların örnekleridir. Cumhuriyet döneminde Batı'yı örnek almaya yönelik düşünceler "Cumhuriyet ideolojisi" olarak da adlandırılır¹⁰⁵. Cumhuriyet dönemindeki Batı'ya bakışla imparatorluk dönemindeki bakış önemli farklılıklar göstermektedir. Berkes, Türk toplumunun yaşadığı

¹⁰⁴ GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, 100 Temel Eser, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 19 vd.

¹⁰⁵ BERKTAY, Halil, **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**, Kaynak Yayınevi, İstanbul, 1983, s 25.

değişim sürecini "çağdaşlaşma" olarak ele alıp incelemektedir¹⁰⁶.

Cumhuriyet döneminde modernleşme olarak ele aldığımız değişim sürecinin üç temel özelliği vardır; birincisi, mutlakçı ve meşruti rejimleri reddetme; ikincisi, ulusal olmayan bir siyasal oluşumun çözülmesi sonucu ortaya çıkan, ortak bir kültürü ve dili olan bir toplum kurma; üçüncüsü ise, resmi ideolojinin önemli bir bölümü din doğmasına dayanan Osmanlı Devleti'nin tersine ve o ideolojik esası reddederek laik bir düzen kurma¹⁰⁷.

III. Selim'den başlayarak günümüze kadar yukarıda ele aldığımız Türk toplumunun geçirmiş olduğu değişim süreci genel bir eğilim olarak çağdaşlaşma, Batılılaşma veya modernleşme kavramlarıyla açıklanmaktadır.

¹⁰⁶ BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s 30.

¹⁰⁷ AYDIN, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, s. 16.

SONUÇ

Modernleşme, toplumsal değişmeyi açıklamada sosyolojide ve diğer sosyal bilimlerde sıkça kullanılan bir kavramdır. Ancak bu kavram tek başına açıklayıcı bir özelliğe sahip değildir. Modernite, modernizm ve hatta en modern kavramlarıyla daha anlamlı ve kapsamlı bir kullanıma imkan tanındığından, araştırmada ele alınan konular bu kavramlar çerçevesinde incelendi.

Modernleşmenin Tarihçesi bölümünde ele aldığımız üzere modernliğin ne zaman ortaya çıktığı yönünde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bazı düşünürlere göre coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri modernliğin başlangıcıdır. Kimileri ise feodalitenin ortadan kalkıp kapitalist pazarın ortaya çıkmasını, ulus devletlerin ve burjuvazinin ortaya çıkmasını başlangıç olarak kabul ederken; bir başka kesim ise endüstriyel devrimi gözardı ederek bilimsel ve düşünsel alandaki devrimin modernitenin başlangıcı olduğunu söylemektedirler. Modernliğin başlangıcını belirleme açısından ihtilafa düşen bu farklı düşüncelerin hepsi de modern toplumun oluşmasının temelinde yatan faktörleri belirlemiş durumdadırlar. Belirlenen bu faktörleri birbirinden soyutlamak veya konuya belirli bir bakış açısından yaklaşmak, konuyu eksik değerlendirmek olur.

Modernlik karanlık çağ diye adlandırılan Ortaçağa ve o çağın toplumsal kuramlarına bir eleştiri ve tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ortaçağın felsefe, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi, din ve kurumları kökten bir değişime uğrayarak, ilerleme, evrim ve demokrasi gibi kavramlar çerçevesinde yeni bir toplumsal yapılanma ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmeler modern toplum olarak adlandırdığımız Batı toplumlarının temel taşlarını teşkil etmektedir. Bir çok düşünür bu değişim sürecini "geleneksellikten modernliğe geçiş" olarak kavramsallaştırmaktadır.

Geleneksel toplumdan modern topluma geçiş, Batı toplumları için kendi iç dinamikleri ile kendilerine hedef olarak tespit ettikleri hali hazırda herhangi bir toplum modeli olmadan, doğal bir süreç olarak, dört yüz yıl gibi uzun sayılabilecek bir zamanda bugünkü durumlarına gelmişlerdir. Onların geçirmiş oldukları bu değişim süreci genel bir eğilim olarak, modernleşme kavramıyla açıklanmaz. Modernleşme daha çok, Batı'lı olmayan toplumların değişme süreçlerini açıklamak için kullanılmaktadır. Batı-dışı toplumların modern toplumların sahip olduğu ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal yapılarla benzeşmesi ve bütünleşmesi modernleşme olarak adlandırılır.

Modernleşme kuramları, Batı-dışı toplumlar için "gelişme", "kalkınma", "büyüme", "ilerleme" kavramları adı altında modern toplum olmanın teorik çerçevesini sunmaktadır. Ancak bu kuramlar ideolojik ve anti-demokratik nitelikleri dolayısıyla sıkça eleştirilere maruz kalmıştır. Dolayısıyla modernleşme kuramlarının Batı-dışı toplumların değişme süreçlerini açıklamada yetersiz

kaldığı sonucu ortaya çıkmıştır. Modernleşme uygulamaları Batı-dışı toplumlarda, bir taraftan teknolojik ve ekonomik alanlardaki gelişmelerle hoşnutluk yaratırken; diğer taraftan; kültürel ve sosyal problemlerin ortaya çıkmasıyla da -modernizasyon hareketleri meydana gelmiştir.

Batı-dışı toplumların modernleşmesinin özel bir örneği Türkiye'dir. Türkiye'nin modernleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki "baticılık" hareketleriyle başlamıştır. İmparatorluğun gerileme döneminin başlangıcına kadar Türk toplumunun ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal yapısı Avrupa ile önemli farklılıklar göstermekteydi. Ancak Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısında askeri ve siyasi üstünlüğü ele geçirmesiyle, Batı'yı bir model olarak alma sorunu ortaya çıktı. Askeri alanda başlayan batılılaşma giderek ekonomik, siyasal alanlara da yayıldı. Batılılaşma hareketi Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etti. "Cumhuriyet İdeolojisi" olarak adlandırılan ideolojinin hedef noktası yine Batı ile bütünleşmedir. Günümüze gelinceye kadar Batı toplumlarının yapılarını bir model olarak alma fikrinde önemli değişiklikler olmamıştır. 1945'lerden 1980'li yıllara kadar olan dönemde bu durum "modernleşme" kavramıyla; 1980'li yıllardan sonra ise "transformasyon" kavramıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu değişim sürecini yaşarken Türkiye, teknolojik ve ekonomik alanda önemli mesafeler katetmiş, bunun yanı sıra sosyal ve kültürel alanda bir çok problemlerle karşılaşmıştır.

90'lı yıllarda başlayan hoşgörü anlayışıyla, Türkiye sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda karşılaştığı pek çok problemi çözmek için gayret sarf etmektedir. Bu konuda sivil toplum örgütleri çoğalmaya etkilerini göstermeye başlamışlardır. Üniversitelerimizdeki öğretim üyelerinin de çabalarıyla iletişim organları vasıtasıyla bazı problemler açılmış üzerine gidilmeye, ortak doğruları bulmaya çalışmışlardır. Bu bile çok iyi bir başlangıç olarak kabul edilmelidir. Türk Cumhuriyetleri ile yapılan ikili anlaşmalar, Karadeniz Ekonomik İşbirliği için yapılan toplantılar, Avrupa ve Gümrük Birliği için yapılan çalışmalar, bunlarla ilgili T.B.M.M.'de çıkarılması düşünülen ve çalışmaları sürdürülen uyum yasaları, özerkleştirme, özelleştirme vs. gibi konularda adımlar atılmakta ve sürekli olarak akademik ünvana sahip kişiler tarafından dile getirilmektedir. Modernleşme süreci dünya ve insan toplumu var oldukça daha iyiyi, daha doğruyu, daha güzeli bulmak için toplumların hep gündeminde olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

APELBAUM, Toplumsal Değişme Kuramları (Çev. T. Alkan), İş Bankası Yayınları, Ankara 1987

ATAY, Mahmud; Değişim Sosyolojisi Ders Notları, Elazığ 1993

AYDIN, Suavi; Modernleşme ve Milliyetçilik, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

BENDİX, R.; Tradition and Modernity Reconsidered, Oxford University Press, New York 1970

BERKES, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

BERKTAY, Halil; Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü, Kaynak Yayınevi, İstanbul 1983.

BOTTOMORE, Tom; Toplumbilim Sorununa ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz (Çev. Ünsal Oskay), Teori Yayınları, Ankara 1977.

CANATAN, Kadir; "Modernizmin Paradoksları" Bilgi ve Hikmet Dergisi, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

DEMİR, Ömer; Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

EISENSTADT, S. N.; Modernization, New Jersey 1966,

ELİBOL, S.; Felsefe, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara 1993.

ERTÜRK, Yakın; Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirisi, İstanbul, 1993

FEYEREBAND, Paul; Bilim Kilisesi, (Çev. Cevdet Cerit), Pınar yayınları, İstanbul 1991.

GIDDENS, Antony; Sosyoloji Sözlüğü, İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1993

GÖKALP, Ziya; Türkçülüğün Esasları, 1001 Temel Eser, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

GÖKALP, Ziya; Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Toker yayınları, İstanbul 1988.

HANİOĞLU, H. Şükrü; Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul 1981.

HEILBRONER, Robert, Joseph SCHUMPETER,
"Kapitalizmin Zaferi" **New Perspective**
Quarterly, Berlin 1980, sayı 1-2

HEREDOTE; **Heredote Tarihi**, İstanbul 1973.

HIGGOT, Richard A.; **Political Development**
Theory, London 1983.

HUNTINGTON, S. P., J. DOMINGUEZ; **Siyasal**
Gelişme, Siyasi İlimler Derneği yayınları Ankara
1985.

ILICH, Ivan; **Tüketim Köleliği**, (Çev. Mesut
Karaşahan), Pınar Yayınları, İstanbul 1990.

İbn HALDUN; **Mukaddime I.**, (Çev. Süleyman
Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

KARATEPE, Şükrü; **Darbeler, Anayasa ve**
Modernleşme, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

KIZILÇELİK, Sezgin ve ERDEM, Yaşar; **Sosyoloji**
Terimler Sözlüğü, Emre Yayınları, Konya 1992

KONGAR, Emre, **İmparatorluktan Günümüze**
Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi
Kitabevi, İstanbul 1985.

KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları**
ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul,
1980.

KÖKER, Levent, Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

LEVY, Marion J.: Problems of Modernization, New Jersey 1967.

MARDİN, Şerif; Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

NARMAN, Halil; Endüstri Sosyolojisi Ders Notları, Elazığ 1993.

ÖZBEK, Meral; Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

ÖZEL, Mustafa; Amerikan Yüzyılının Sonu, İz Yayıncılık, 1993

RODİNSON, Maxime; Batıyı Büyüleyen İslam, (Çev. Cemil Meriç) Ankara 1983.

SEZER, Baykan; Sosyolojinin Ana Başlıkları, İ. Ü. E. F. yayınları, İstanbul 1985,

SMITH, Antony; Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi (Çev. Ülgen OSKAY), Ege Üni. Yayınları, İzmir 1988

TOFFLER, Alvin; **Ekonominin Çöküşü** (Çev. Mete Akçok), İnsan yayınları, İstanbul 1991.

TURNER, Bryan S.; **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, (Çev. H. Çağatay Keskinok), Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

TURNER, Bryan S.; **Marx Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım**, (Çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara 1991

TÜRKDOĞAN, Orhan; **Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988,

WALLERSTEIN, Immanuel; **Genel Bunalımın Dinamikleri**, Belge yayınları, İstanbul 1984.

YANARDAĞ, A. Faruk, İlker Yalçın; "Modernizasyon", **Kitap Dergisi**, Mart 1989, Sayı: 25.

ZİJDERVELD, Anton; **Soyut Toplum**, (Çev. Cevdet Cerit), Pınar Yayınları, İstanbul 1985.